

ESMÂ-AHKÂM (VA'İD) MESELESİ VE EBÛ MANSÛR EL-MÂTÜRÎDÎ İLE HÂKİM EL-CÜŞEMÎ'NİN GÖRÜŞLERİNİN MUKAYESESİ

THE ISSUE OF ASMA WA AHKAM (WA'ID) AND THE COMPARISON OF THE VIEWS OF ABU MANSUR AL-MÂTURÎDÎ AND HAKIM AL-JUSHAMI

Geliş Tarihi: 21.06.2019 Kabul Tarihi: 20.08.2019

✉ FİKRET SOYAL

DR. ÖĞR. ÜYESİ

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAK.

Orcid.org/0000-0001-5549-9791

fikret@istanbul.edu.tr

ÖZ

Bu makalede, kelâm kaynaklarında geçen “esmâ ve ahkâm” konusu bağlamında va’îd ilkesiyle hareket eden Mu’tezilî kelâm bilgini ve mezhebin son temsilcilerinden olan Hâkim el-Cüşemî'nin görüşleri ile Mâtürîdî'ninki karşılaştırmalı olarak değerlendirilecektir. İki düşünürden hareketle mezhep algısına ilişkin farklılıkların nasıl izah edileceğine dikkat çekilecektir. Büyük günahın hükmüyle alakalı yaşanan ilk dönem tartışmaları kapsamında, kelâm ekollerinin yaklaşımlarının ve görüşlerinin imân, küfür, şirk, amel vb. gibi kavramlara ilişkin yansımalarına vurgu yapılacaktır. Makalede Mu’tezile ekolünün söz konusu problemi “va’îd” anlayışı çerçevesinde yorumladığı gösterilmeye çalışılacaktır. Bu yaklaşım, Mu’tezile'nin inanç ilkelerini oluşturan “Usûl-i hamse” içinde yer alan “el-menzile beyne'l-menziyeteyn” ve “adâlet” ilkeleriyle de uyumlu olduğu kaydedilecektir. Mâtürîdî, “esmâ-ahkâm” başlığını kullanmasa da meseleyi ciddi bir şekilde tartıştığı ve bu anlamda Mu’tezile'ye çeşitli eleştiriler yönelttiği görülecektir. Cüşemî'nin ve Mâtürîdî'nin yaklaşımları birlikte değerlendirilirken kelâm kitaplarında genellikle sem'iyât bölümünde “esmâ ve ahkâm” başlığı altında tartışılan problemlere yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Mâtürîdî, Cüşemî, Esmâ-ahkâm, va'îd.

ABSTRACT

This study evaluates the views of the Mu'tazila scholar of kalam Hakim al-Jushami, who is one of the late representatives of the sect and who acts according to the principle of wa'id within the context of “asma wa ahkam”, in comparison with those of Maturidi. The differences in the way the two scholars perceive the sect are brought under focus. The effects of the approaches and standpoints of kalam schools of thoughts on the concepts such as iman, kufr, shirk, amal, etc. are emphasized within the scope of the earlier discussions regarding the ruling on the great sin. This study aims to point out that the Mu'tazila school of thought interprets the issue in question within the framework of the principle of wa'id. It is emphasized that this approach is also in line with “al-manzila bayn al-manzilatayn” and “adalat” that are part of “al-Usul al-Khamsa”, which constitutes the belief principles of the Mu'tazila school of thought. It is also seen that although Maturidi does not use the title “asma-ahkam”, he discusses the issue to a great extent and directs various criticisms to the Mu'tazila. Jushami and Maturidi's approaches are examined jointly by considering the problems generally discussed under the “al-Asma wa al-Ahkam” title of the sam'iyat sections of books on Kalam.

Key words: Kalâm, al-Mâtürîdî, Jushamî, al-Asmâ' wa al-Ahkâm, al-Wa'îd.

Giriş

Mürtekib-i kebîrenin¹ itikadî anlamda isimlendirilmesi (esmâ) ve âhiretteki hükümü (ahkâm) konusuyla ilgili kelâmî tartışmalar Müslümanların yaşadığı ilk ihtilafalara dayanır. Bu hususta Hâricîlik ve Mu‘tezile’nin içinde yer aldığı grubun görüşlerinin aşırılığına karşın, Mürcie ve Ehl-i sünnet kelâmcıları daha mutedil bir yol izlemek istemişlerdir.² Aslında Kur’ân’da imânın karşıtı olarak tanıtilen küfür, haricî bir konumu ifade ederken ilk iki asırda Müslümanların yaşadığı politik ve dinî birtakım olaylara bağlı olarak dahilî bir boyut kazanmıştır.³

Kelâmcılar “esmâ” kullanıldığında mü‘min, müslüman, münâfık, kâfir ve fâsık gibi isimleri; “ahkâm” denildiğinde ise bu isimlere sahip olan mükelleflerin sevap ve ceza bakımından cennetlik veya cehennemlik olmaları anlamındaki hükümleri kastetmişlerdir.⁴ Esmâ ve ahkâm bağlamında va‘id konusu, mürtekib-i kebîrenin kim olduğu

¹ Kebîrenin hangi anlamda kullanıldığı ve neleri kapsadığı, bir günahın neye göre büyük, neye göre küçük sayılacağı kelâmcılar arasında ihtilafa konu olan meseleler arasındadır. Dolayısıyla büyük günahın sayısında da bir ittifaktan söz edilemez. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Muhammet Yılmaz, “Kur’ân’da Büyük Günah Kavramı”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/2 (2011): 261-262; Ayrıca bk. Toshihiko İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, trc. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 1984), 49-51, 53.

² İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, 49.

³ İbrahim Coşkun, *İslâm Düşüncesinde İnkâr Problemi*, (Konya: Tekin Kitabevi, ts.), 83-85.

⁴ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî, *Temhîdû'l-evâ'il ve telhîsü'd-delâ'il*, thk. İmadüddin Ahmed Haydar, (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, 1986/1407), 388-396; Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahreddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh et-Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, thk. İbrahim Şemseddin (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011), 3: 463; Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012), 8: 364-366; Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, “Esmâ ve ahkâm”, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 4. Baskı, (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), 83.

sorusuyla gündeme gelmiştir.⁵ Buna göre va'îd, esmâ ve ahkâm kapsamında en fazla öne çıkan kavram olmaktadır.

Makaleye mevzu olan va'îd meselesiyle alakalı çeşitli çalışmaların yapıldığı görülmektedir.⁶ Mezkûr problemle alakalı Mâtürîdî ve Mu'tezile adına öncelikle akla gelen Kâdî Abdülcebâr ve Ebu'l-Muîn en-Neseî olmaktadır.⁷ Mâtürîdî, mürtekb-i kebîre ile alakalı aslında Hâricî tezine yönelik olmakla birlikte açık bir şekilde Mu'tezile anlayışıyla ilgili eleştirilerde bulunmaktadır. Metodoloji açısından ve görüşlerinin değerlendirilmesi itibarıyla Mâtürîdî hakkında çeşitli çalışmaların varlığı bilinmektedir. İmânın mahiyeti, imân-amel ilişkisi ve buna bağlı olarak fîsk başta olmak üzere alt başlıklar ve ilgili kavramlar hakkında Mâtürîdî'nin önemli ve yoğun değerlendirmeleri bulunmaktadır. Mu'tezile'nin son temsilcilerinden olan Cüşemî'nin va'îd hakkındaki görüşlerinin çalışılmamış olması dikkatlerin üzerinde toplanmasına neden olmaktadır. Bundan dolayı Mâtürîdî'nin görüşlerinin Mu'tezile'nin son temsilcilerinden olan Cüşemî'ninki ile mukayese edilerek ele alınmasını anlamlı kılmaktadır. Dolayısıyla burada iki düşünürün görüşleri karşılaştırılarak va'îd meselesinde ikisine odaklanmaya çalışılacaktır. Aralarında yaklaşık bir asır kadar zaman farkı bulunmasına rağmen, Mâtürîdî ekolün kurucusu olan Mâtürîdî ile Mu'tezile'nin Basra ekolü içinde oldukça etkili olan ve mezhebin tanınmasında ve sistemleşmesinde mühim bir konumu bulunan Cüşemî'nin görüşleri karşılaştırılacaktır. Mâtürîdî ve Cüşemî özelinde doğrudan Mâtürîdîlik ile Mu'tezile karşılaştırmasının imkânından tam olarak söz edilemese de özellikle Cüşemî'den hareketle mezhebî etkenlerin imkânı değerlendirilmeye müsait görünmektedir. Öte yandan Mâtürîdî'nin Mu'tezile'ye yaklaşımında oldukça kritik bir isim olan Ka'bi'nin rolü göz ardı edilmemelidir. Zira Ka'bi ile Kâdî Abdülcebâr arasında yoğun bir etkileşim söz konusu olmakta; aynı

⁵ İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, 56.

⁶ Hanefî Seyyid Abdullah, *Esmâ ve'l-ahkâm fi'l-fikri'l-İslâmî beyne'l-i'tidal ve'l-tattarruf*. (Kahire: Dârü'l-Âfâki'l-Arabiyye, 2006); Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Büyük Günahlar, Kitâbü'l-kebâir*, trc. M. Enis Kamer, (İstanbul: Temel Neşriyat, 1990); Adil Bebek, *Matürîdî'de Günah Problemi*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 1998); Kamil Güneş, *İman ve Yorum*, (Konya: Hüner Yayınevi, 2010), 110 s.; İbrahim Coşkun, *İslâm Düşüncesinde İnkâr Problemi*, (Konya: Tekin Kitabevi, ts.). 260 s.; Sadık Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı* (Konya: Hibaş Yayınları, 1984); İsa Yüceer, *Büyük ve Küçük Günahlar*, (Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1995); Orhan Aktepe, "Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'e Göre Va'd ve Va'îd İlkesi", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (2011): 157-178; İsa Öner, "Mu'tezile ve Eş'ariyye'de Va'd ve Va'îd Problemi", (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2008); Abdullah Atasever, "İslâm Düşüncesinde Mükâfat (Va'd) ve Ceza (Va'îd)", (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2002); Mustafa Şen, "Kur'an'da Vaad ve Va'îd", (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi 1997).

⁷ Mehmet Emin Günel, *Kâdî Abdülcebâr ve Ebu'l-Muîn en-Neseî'ye Göre Va'd ve Va'îd Meselesi* (Konya: Aybil Yayınları, 2017).

şekilde Kâdî'den Cüşemî'ye geçerken ikisi arasında bir iletişim kanalı açık bulunmaktadır.

Mu'tezile küfür nedeniyle cehennemlik olmak ile fısktan dolayı cehennemlik olmak arasında bir ayırım yapmamaktadır. Bu hususta Cüşemî'nin daha yumuşak bir tavır sergilemesi, Mu'tezile açısından sonraki dönemlerde bir farklılığın ortaya çıkması şeklinde değerlendirilmeyi beklemektedir.

Mâtürîdî *Kitâbu't-tevhîd* adlı eserinde Mu'tezile'ye yoğun eleştirilerde bulunurken va'îd konusundaki yaklaşımını ortaya koymaktadır. Onun mezkûr mezhep hakkında "Ehl-i kible" nitelemesini kullanması,⁸ "ötekinin" nasıl anlaşılması gerektiğini göstermesi bakımından önemli olsa gerekir.

Meselenin kelâm kaynaklarındaki yerine ışık tutması bakımından Mâtürîdî'nin yolundan giden ve mezhep içinde ondan sonra önemli bir yere sahip olan Ebu'l-Muîn en-Neseî'nin ilgili bölüme "el-Esmâ ve'l-Ahkâm ve'l-Va'd ve'l-Va'îd" adını vermesi,⁹ Mu'tezilî kelâmcı Kâ'bî'nin ise vâidi zikretmeden sadece "Esmâ ve'l-Ahkâm" başlığını kullanması¹⁰ kelâm ekollerince problemin nasıl isimlendirildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Va'd-va'îd ve fısk, kelâm kaynaklarında daha çok Mu'tezile'nin kavram-sallaştırmasını yansıtır.¹¹ Kâdî Abdülcebâr va'di bir insanın fayda göreceğinin haber verilmesi; va'îdi ise bir insanın yaptıklarından dolayı zarar göreceğini bilmesi şeklinde tanımlar.¹² Böylece Mu'tezile'ye göre va'd, Allah'ın mükâfat tayin ettiği; va'îd ise daha çok ceza belirlediği şey olmaktadır.¹³

Mürtekb-i kebîre'nin hükmüne dair görüşler dikkate alındığında esas tartışmanın va'îd ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴ Konu etrafında yürütü-

⁸ Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, 186.

⁹ Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed en-Neseî, *Tebşiratü'l-edille fi usûlü'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003), 2: 368.

¹⁰ Ebü'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhî el-Kâ'bî, *Kitabu'l-makalat ve meahu uyunu'l-mesâil ve'l-cevabat*, thk. Hüseyin Hansu, Racih Kürdi, Abdülhamid Kürdi, (İstanbul: Kuramer & Amman: Darü'l-Feth, 2018/1439), 363.

¹¹ Va'd-va'îd'i inanç ilkeleri arasına alan Mu'tezile, tevhîdden sonra Allah-insan ilişkisi ile irtibatlı ve bu ilişkinin dayandığı teklif konusu ile ilgili olan adâlet ilkesini ikinci sırada ele alır. Adâlet ilkesi ile açıklanan Allah ile kullar arasındaki ilişkinin bir sonucu niteliğinde olan va'd ve va'îd ilkesini üçüncü sırada sayar. Mu'tezile bu ilkeyle öldükten sonra bir insanın erişeceği sevap veya cezanın kaçınılmaz olmasını ifade etmek ister. Sevabı ve cezayı hak eden bir kulun buna nail olması aklen de sabittir. Va'îdin yerine getirilmemesi ancak nakle dayanarak söylenebilmektedir. Mu'tezile ile diğer kelâmcılar arasında va'd ile ilgili herhangi bir ihtilaf olmadığı halde, va'îdin yerine getirilmesi/getirilmemesi önemli bir ihtilaf konusu olmuştur. Konu ile ilgili detaylı bilgi için bk. Orhan Şener Koloğlu, "Mu'tezile'nin Temel Öğretileri", *İslâmî İlimler Dergisi* 12/ 2 (2017): 69-73.

¹² Ebü'l-Hasan b. Ahmed Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, haz. Ahmed b. el-Hüseyin b. Ebi Haşim Mankdim, thk. Abdülkerim Osman, 2. Baskı, (Kahire: Mek-tebetü'l-Vehbe, 1988), 134-135.

¹³ Cüşemî, *Uyûnü'l-mesâil fi'l-usûl*, 251.

¹⁴ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 134-137.

len tartışmalar problemin tarihsel ve düşünsel arka planına ilişkin ipuçları vermektedir. Mürtekb-i kebîre hakkında farklı isimlendirmelere gidilmesinin temel gerekçesi, tarihî bağlamda yaşanan sosyal ve siyasal olaylardır. Zira büyük günah işleyen mü'minlere nisbet edilecek vasıflar (esmâ), mü'min olmuş bir insanın kazandığı yüceliği ortadan kaldıracak¹⁵ kadar önemli bir olay olmaktadır. Bu nedenle Eş'arî ve Mâtürîdî kelâmcıları îmânı kalp ile tasdik olarak tanımlayarak¹⁶ müslüman olduğunu söyleyen birisinin -en azından dünyevî açıdan- mü'min kabul edilmesinin önemine dikkat çekmek istemektedirler.

Öte yandan tartışmalar arasında mürtekb-i kebîre hakkındaki isimlendirmenin ilâhî ve beşerî kaynaklı olmasına ilişkin bir ihtilaf noktasının bulunduğunu belirtmek gerekir. Kur'ân'da insanların kategorize edilmesine dikkat edildiğinde Allah konuyu îmân ve küfür ekseninde değerlendirmektedir.¹⁷ Bu ikisinin dışında başka bir gruptan söz edilmediği halde, -gelecek başlıklarda görüleceği üzere- konuyla ilgili tarihî süreç içerisinde ortaya çıkan diğer kavramlarla kastedilen mânanın¹⁸ ne olduğunun açıklanması gerekmektedir.

Esmâ-ahkâm bağlamında kelâm ekolleri arasında görülen ihtilaflara bakarak tartışmanın müslüman vasfının değeri ile ilgili olduğu anlaşılmalıdır. İmânın değeri olgusal olarak bütünüyle Allah'ın takdirinde bulunmaktadır. Dolayısıyla meseleye değer biçilmesi noktasında insana bırakılan bir rol alanından söz edilememektedir.

Buraya kadar esmâ-ahkâmın kelâm ilmindeki yerine ve önemine dair özet bilgilerden oluşan bir çerçeve çizilmiş oldu. Şimdi makalenin omurgasını oluşturan va'îd ile ilgili Mâtürîdî ile Cüşemî'nin görüşlerinin karşılaştırmasına ve değerlendirmesine geçilecektir. Ancak Mâtürîdî'nin hayatı ve ilmî kişiliği ile alakalı bir şey söylemeye ihtiyaç duyulmamakla birlikte burada Cüşemî hakkında kısa bir bilgi vermek yararlı olacaktır.

Mu'tezile'nin Basra ekolüne mensup olan ve Kâdî Abdülcebbar ekolünden beslenen Hâkim el-Cüşemî, Kâdî'dan sonra *Tabakatü'l-Mu'tezile*'yi on ikiye çıkaran kelâm bilginidir.¹⁹ Hicrî beşinci asrın ortalarında etkili olan Cüşemî, Horasan'dan ayrılarak Mekke'de yaşamış, hicrî 494 yılında orada vefat etmiştir.²⁰

¹⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 529.

¹⁶ Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, 3: 417-418; Cürcânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, 8: 361.

¹⁷ Ebû Muhammed Nûreddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbûnî, *el-Kifâye fi'l-hidâye*, thk. Muhammed Aruçi, (Beyrut: Daru İbn Hazm; İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2014), 325-357.

¹⁸ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*, haz. Ahmed Şemseddin, (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996/1416), 2: 231.

¹⁹ Ebu'l-Hasan b. Ahmed Kâdî Abdülcebbar, *Fazlü'l-i'tizal ve tabakatü'l-Mu'tezile*, nşr. Fuad Seyyid (Tunis: ed-Darü't-Tunisiyye, 1974/1393), 365-382.

²⁰ Cüşemî'nin Horasan'dan ayrılarak Mekke'ye geçmesi, bu dönemde Sünnî-Şii rekâ-

Yaşadığı dönemin siyasî ve ilmî durumuna bakacak olursak, Büveyhilerin, Gaznelilerin, Selçukluların ve Fatimîlerin etkili olduğu bir siyasî atmosferde hayatını sürdürür. Dinî ve ilmî ortamın Cüşemî'nin hayatındaki etkileri noktasında Bâtînlilik, Şia ve Zeydiyye'nin adı daha fazla geçer.²¹

Mezhebinin Mu'tezile olduğu konusunda bir şüphe bulunmayan Cüşemî, Kâdî Abdülcebâr'dan sonra en çok Ebû Ali ile Ebû Haşim'den bahsetmektedir.²² Bazen Vasıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd'i taltifkâr ifadelerle anmaktadır.²³ Sadece Mu'tezile açısından değil Zeydiyye mezhebi bağlamında da Cüşemî'den söz edilmektedir.²⁴ Sonradan Zeydiyye'ye geçtiği söylenen²⁵ Cüşemî'yi Zeydiyye âlimleri Zeydiyye'nin son temsilcisi sayarlar. Zeydiyye mezhebine mensup olduğunun söylenmesi, tevhid, adâlet ve imâmet prensiplerine yer vermesine dayandırılmaktadır.²⁶

Kaynaklarda kırk civarında eserin bulunduğu bahsedilen²⁷ Cüşemî'nin tahkik edilerek yayımlanan dört eseri bulunmaktadır:

1. Uyûnü'l-mesâil fi'l-usûl
2. Risâletü İblis ilâ ihvânihî'l-menâhis.
3. Tenbihü'l-ğâfilîn an fedâilî't-tâlibiyyîn
4. Tahkîmu'l-ukûl fi tashihî'l-usûl.²⁸

Cüşemî'nin ilmî kişiliğiyle alakalı bu kısa bilgiden sonra makalenin esas bölümüne geçilebilir. Bir sonraki başlıkta öncelikle kelâm kaynakla-

betinin yoğunlaşması nedeniyle Kuşeyrî ve Cüveynî gibi âlimlerin o havzadan ayrıldığı tarihlere denk gelir. Bk. Kâdî Abdülcebâr, *Fazlû'l-i'tizal*, 357; Ebû Sa'd İbn Kerrame Hâkim Muhassin b. Muhammed b. Kerrame Cüşemi Beyhaki Hâkim Cüşemi, *et-Tehzîb fi tefsiri'l-Kur'ânî'l-Kerim*, thk. Abdülaziz Mebruk, Adil Yusuf Abdullah. (Kahire: Câmiatu Mısır li'l-Ulum ve't-Teknûlciya, 2012), 1: 6. Ayrıca bk. Muhammed Eroğlu, "Hâkim el-Cüşemî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 15: 186.

²¹ Adnan Muhammed Zerzur, *el-Hâkimü'l-Cüşemi ve menhecuhu fi tefsiri'l-Kur'ân* (Dımaşk: Müessesetü'r-Risâle, 1971), 15-31.

²² Cüşemî, *Uyûnü'l-mesâil*'de birkaç yerde Ebû Ali ile Ebû Haşim'den (örnek olarak bk. Cüşemî, *Uyûnü'l-mesâil*, 255) söz etmektedir. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ramazan Yıldırım, *Mu'tezile'nin Kelâmî Polemikleri: Hâkim el-Cüşemî Örneği*, (İstanbul: İşaret yayınları, 2012), s. 13-19.

²³ Hâkim el-Cüşemî, *Tahkîmu'l-ukûl fi tashihi'l-usûl*, thk. Abdusselam b. Abbas, (Yemen: Müessesetü İmam Zeyd es-Sakafî, 2008), 220.

²⁴ Eroğlu, "Hâkim el-Cüşemî", 15: 187; Muhammed Yuşa Yaşar, "Mu'tezile Tabakatları Bağlamında Mu'tezile'nin Teşekkülü ve İsimlendirilmesi", *İslâm Te'lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı*, Editör: Hidayet Aydar, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 38.

²⁵ Kâdî Abdülcebâr, *Fazlû'l-i'tizal*, 353.

²⁶ Cüşemî'nin Zeydî kimliği ile alakalı detaylı bilgi için bk. Yıldırım, *Mu'tezile'nin Kelâmî Polemikleri*, 34-38. Ayrıca bk. Cüşemî, *Tahkîmu'l-ukûl*, 7, 12-13.

²⁷ Ebû Sa'd İbn Kerrame el-Hâkim Muhassin b. Muhammed b. Kerrame el-Cüşemi el-Beyhaki, *Tenbihü'l-gafilin an fezaili't-talibiyyin*, haz. Muhammed Rıza el-Ensârî Kummi, (Tahrân: Vizaret-i Ferheng u İrşad-i İslâmî, 1378 hş.), (Muhakkikin notlarından).

²⁸ Kâdî Abdülcebâr, *Fazlû'l-i'tizal*, 354.

rında esmâ ve ahkâmın yerine ve önemine dair bazı bilgiler verilecek; ardından Mâtürîdî ile Cüşemî'nin görüşlerinin mukayesesine geçilecektir.

1. Kelâm Kaynaklarında Esmâ ve Ahkâm (Vaîd)

Arap dilinde va'îd/وعيد şer, fenalıkla tehdit etmek, gözdağı vermek ve kötülük manâsında kullanılmaktadır.²⁹ Konunun Kur'ân'da yer alma biçimine bakıldığında, kavramın tehdit etme, uyarma ve korkutma anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır:

“Ve (ey inananlar!) onlardan sonra sizi mutlaka o yerde yerleştireceğiz. İşte bu, makamımdan korkan ve tehdidimden sakınan kimselere mahsus-tur” (İbrâhîm, 14/14).

Sünnî kelâm kaynaklarında sem'îyyat bölümünde “el-esmâ' ve'l-ahkâm” başlığı altında mürtekb-i kebîrenin dinî ve itikadî durumu ele alınmaktadır. Mezkûr konu Mu'tezilî kaynaklarda ise genellikle “el-va'd ve'l-va'îd” başlığı altında, bazan “el-menzile beyne'l-menzileteyn” ve “adâlet” ilkesi bağlamında işlenmektedir. Mu'tezile açısından va'îd, inanç ilkeleri arasında sadece biri ile irtibatlı olarak kalmamakta, Mu'tezile'nin diğer iki inanç prensipleriyle de ilişkili olmaktadır.

Kâdî Abdülcebbar'ın yaptığı (ö. 415/1025) gibi³⁰ Mu'tezilî kelâmcılardan Kâ'bî de³¹ “esmâ ve ahkâm”ı bizzat ifade etmektedir. Neticede Eş'arî ve Mâtürîdî kelâmcıları konuyu sem'îyyât bölümünde incelerken, Mu'tezilî kelâmcılar “el-menzile beyne'l-menzileteyn” diye adlandırmaktadırlar.³² Böylece Mu'tezile kebâiri terk etmeyi imân, onu irtikâp etmeyi küfür olarak kabul etmekte, dünyevî hüküm olarak ise fisk kavramına vurgu yapmaktadır.³³

Mürtekb-i kebîrenin hükmüne ilişkin tartışmalarda olayın tekfir gibi itikadî bir temelde ele alınması³⁴ meseleyi daha hassas bir hale getirmektedir³⁵ İslâmî açıdan birisinin övgüye mazhar olması, İslâm, imân, ihsan, birr, takva ve buna benzer diğer kavramlarla anlatılırken, bir ayıp ve kusur olarak nitelendirilen davranışlar küfür, nifak, fisk, isyan ifadeleriyle ortaya konulmak-

²⁹ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed İbn Manzûr, *Lisâ-nü'l-'Arab*, (Beyrut: y.y. ts.), 1: 461-463; Ayrıca bk. Hilmi Karaağaç: “İtikadî Mezheplerde İmân-İslâm İlişkisi”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2012): 103-120.

³⁰ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 138; Ayrıca bk. Koloğlu, “Mu'tezile'nin Temel Öğretileri”, 73.

³¹ Kâ'bî, *Kitabu'l-makâlât*, 363.

³² Örnek olarak bk. en-Nesefî, *Tebziratü'l-edille*, 2: 368-369.

³³ Kâ'bî, *Kitabu'l-makâlât*, 366-367.

³⁴ Cüşemî, *Uyünü'l-mesâil*, 254.

³⁵ Muhammed b. Besis b. Makbul es-Süfyânî, *Kâvâ'idü'l-esmâ ve'l-ahkâm inde şeyhilis-lâm İbn Teymiyye* (Cidde: Merkezü't-Te'sil li'd-Dirasat ve'l-Buhus, 2014/1435), 25.

tadır.³⁶ O nedenle mesele doğrudan imân ile ilgili hale getirildiği ve imânın zıddı küfür olduğu için ikisinin birlikte değerlendirilmesi zorunlu hale gelmektedir. Sözlük anlamları itibariyle imân ve fîsk kavramlarının farklı olması nedeniyle iki ayrı özelliğin bir kişide bulunması mümkün olmaktadır.³⁷

Kâdî Abdülcebâr el-menzile beyne'l-menzileteyn ilkesinin gerçekte esmâ ve ahkâm meselesi olduğunu ifade ettikten sonra, mürtekb-i kebîrenin hükmünün imân ile küfür arasında bir yer olduğunu belirtir.³⁸ Büyük günah işleyen kişi hem mü'min hem kâfir adını almayacağından ahkâm noktasında da durum aynı şekilde tezahür etmektedir.

Esmâ ve ahkâm ile alakalı konular klasik kaynaklarda bazan müstakil başlık altında bazan alt başlıklar halinde yer almaktadır. Bu hususta müstakil eserler arasında sayılanlardan birisi, *Kitâbü'l-esmâ ve'l-ahkâm* adlı eseriyle İbn Ravendî'ye (ö. 301/913) aittir.³⁹

Bâkîllânî'ye (ö. 403/1013) göre imânı ifade eden asıl unsur tasdik olduğuna göre, küfür bunun zıddını oluşturur. Fîskın, küfrün zıddı veya müteradifi olmadığı için küfür anlamında kullanılmayacağını belirten Bâkîllânî⁴⁰, ayrıca va'îdin küfür mânasında kullanılmayacağını, hiçbir taatin imândan üstün olmamasıyla delillendirir.⁴¹

İbn Hazm (ö. 456/1064) va'd ve va'îd başlığı altında⁴² imân, küfür ve fîsk kavramlarının ne olduğunu ortaya koyar. Şehristânî, (ö. 548/1153) konuyla ilgili temel kavramlar olarak imân, tövbe, va'îd, ircâ, tekfîr, tatlilden söz eder.⁴³ Kâdî Abdülcebâr, “tevhîd” ve “adâlet” ilkesi açısından sadece akıl yeterli iken konumuzla ilgili olan esmâ ve ahkâmın (menzile beyne'l-menzileteyn) nakle dayandığını belirtir.⁴⁴ Cüveynî (ö. 478/1085)'ye⁴⁵ göre Arap dili açısından şer'î anlamda da fâsık mü'min sayılmalıdır. Ebü'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115), insanın günah işlemesinin psikolojik boyutu-

³⁶ Bâkîllânî, *Temhîdü'l-evâ'il ve telhîsü'd-delâ'il*, 394; İbn Hazm, *el-Fasl*, 2: 253; Süfyânî, *Kâvâ'idü'l-esmâ ve'l-ahkâm*, 23-24; Kâ'bî, *Kitabu'l-makalat*, 364.

³⁷ Ahmet Saim Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı: Tekfir Meselesi* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1982), 199.

³⁸ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 137-138.

³⁹ Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd, (Tahran: y.y. 1971), 217.

⁴⁰ Bâkîllânî, *Temhîdü'l-evâ'il*, 394.

⁴¹ Bâkîllânî, *Temhîdü'l-evâ'il*, 409-412.

⁴² İbn Hazm, *el-Fasl*, 2: 209-212.

⁴³ Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Abdülazîz Muhammed Vekil, (Kahire: Müessesetü'l-Halebi, 1968), 2: 12-13.

⁴⁴ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 138; Fazlû'l-i'tizal, nşr. Fuad Seyyid, haz. Eymen Seyyid, (Beyrut: Daru'l-Farabi, 2017), 137-140.

⁴⁵ İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik el-Cüveynî, *Kitâbü'l-irşad ilâ kavâtu'l-edilleti fi usûli'l-i'tikad*, thk. Muhammed Yusuf Musa, (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1950), 396-397.

nu ifade ederek⁴⁶ diğer konularda olduğu gibi bu hususta da Mâtürîdî'yi takip ettiğini göstermektedir. O, mü'min, kâfir ve münafık isimlerinde ihtilaf edilse de, ümmetin fâsık kavramında ittifak ettiğine dikkat çeker.⁴⁷ Böylece Ehl-i sünnet büyük günah işleyen birisinin fâsık olduğunu söyleyerek bu mertebenin imân ile küfür arasında ayrı bir yer olmasını reddetmektedir.

Mürtekb-i kebîrenin hükmünü ehl-i kıblenin tekfiri bağlamında ele alan kelâmcılar da bulunmaktadır.⁴⁸ Buna örnek olarak gösterilebilecek bir isim olan Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) imânın tarifinden ve unsurlarından bahsetmektedir. İmânın tanımını, küfür kavramını ve çeşitlerini ele alan İcî (756/1355) mürtekb-i kebîrenin kim olduğunu ve tekfir kavramını değerlendirir. Allah'ın velâyet ve adâveti konusuna zıtlık ilişkisi açısından yer veren⁴⁹ İcî'ye göre fisk kavramının sadece küfür anlamında kullanılmasını Kur'ân'a lafzî ve lokal bakmak şeklinde değerlendirir.⁵⁰ Bu yaklaşımıyla o, Mu'tezile'nin fisk anlayışını eleştirenlere dahil olmaktadır. Teftâzânî (ö. 792/1390) "el-esmâ ve'l-ahkâm" başlığı altında mü'min, kâfir ve fâsıkın hükmü konularına yer vererek⁵¹ bunun dışında başka bir hükmün olmadığına dikkat çeker. Cürçânî (ö. 816/1413) imân, günah, küfür ve tekfir konularını inceleyerek konuyla ilgili isimleri (esmâ) zikreder. Ona göre Mu'tezile bu isimlerin şer'î olmasını reddeder.⁵²

Kelâmcıların esmâ ve ahkâm meselesini ele alma biçimlerine bakıldığında va'îdin kelâm ilmi açısından yeri ve önemi anlaşılmaktadır. En önemlisi, Ehl-i sünnet kelâmcılarının imân ve küfür dışında Mu'tezile'nin savunduğu fâsık anlayışını eleştirmeye odaklandıkları görülmektedir.

Ayrıca va'îd kavramını da içine alan esmâ ve ahkâmın kelâmcıların eserlerinde müstakil bir başlık altında işlendiği görülmektedir. Konuyu bu şekilde incelemeyen kelâmcıların meseleyi ihmal ettikleri söylenemez. Yukarıdaki bilgilerden de anlaşıldığına göre esmâ ve ahkâm meselesi, Mu'tezilî kaynaklarda daha çok va'îd kavramıyla ifade edilmekte⁵³, mezhebin sistemi bu kavramla anlatılmaktadır.

⁴⁶ Nesefî, *Tebssiratü'l-edille*, 2: 368-369.

⁴⁷ Nesefî, *Tebssiratü'l-edille*, 2: 371.

⁴⁸ Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl fî dirâyeti'l-usûl*, thk. Said Abdüllatif Fude, (Beirut: Darü'z-Zehair, 2015/1436), IV, 257-317; *Muhassalü'efkârî'l-mütekaddimîn ve'l-müte'ahhirin mine'l-'ulemâ' ve'l-hükemâ' ve'l-mütekellimîn*, nşr. Taha Abdürrauf Sa'd, (Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, ts.), 237.

⁴⁹ Ebû'l-Fazl Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed b. Abdülğaffar el-İcî, *Kitâbü'l-mevâkıf*, thk. Abdurrahman Umeyre, (Beirut: Dârü'l-Cil, 1997/1417), 3: 527, 551.

⁵⁰ İcî, *Kitâbü'l-mevâkıf*, 3: 549.

⁵¹ Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, 3: 417-468.

⁵² Cürçânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, 3: 351.

⁵³ Resul Öztürk, "Kadıze Mehmed Efendi'nin Va'd ve Va'îd Risâlesi", *Erzurum İspirli Kadıze Mehmed Ârif Efendi ve Ömer Efendi Sempozyumu (2-4 Mayıs 2014 Erzurum)*, ed. Ömer Kara (Erzurum: y.y., 2014), 188-189.

Genel anlamda va'd sevap, va'îd ise ceza olarak açıklansa de Cüşemî bu görüşü kabul etmemektedir.⁵⁴ Her fiilin bir karşılığının bulunmasının gerekliliği noktasında va'd ile va'îdin aynı şekilde gerçekleşmediği yine Kur'an'dan anlaşılmaktadır. Allah, kulun davranışlarına bakarak mü'mini affedebileceği gibi işlenen bir amelin sevabının kat kat verilmesini yine Kur'an bildirmektedir: "Allah dilediğine kat kat fazlasını verir. Allah'ın lütfü geniştir, O her şeyi bilir" (el-Bakara, 2/261).

Va'îd konusuyla daha çok ilgilenmesine bağlı olarak⁵⁵ Mu'tezile kelâmında esmâ ve ahkâm konusunda medh, zemm, sevap, îkâb gibi çeşitli kavramlar gündeme gelir.⁵⁶ Kâdî'nin bu kavramlardan söz etmesi, bunların içerdiği mânaların sevap ve ceza ifade etmesiyle ilgili olsa gerekir.⁵⁷ Aynı şekilde Cüşemî de va'îd başlığı altında medh ve zemm kavramlarına yer verir.⁵⁸ Yapılan fiillerin ödüllendirilmesi ve cezalandırılması insan psikolojisi açısından da bu şekilde tezahür eder. Nitekim sonucu güzel biten bir fiilin failine övgüde (medh) bulunulurken, kötü ve çirkin bir davranış neticesinde cezayı hak eden suçluya kötü/zemm/olumsuz bakılır.

Kelâm kitaplarında esmâ ve ahkâm konusunda gündeme gelen kavramların benimsenmesi ve yayılmasında kelâm ekollerinin kabullerinin tek başına belirleyici olmadığı anlaşılmaktadır. Bu noktadaki kabulleri belirleyen hususlar; Allah tasavvuru, Allah-kul ilişkisi, irade-ilim ilişkisi, Allah'ın ve kulların iradesi gibi başka ön kabullerin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Bundan dolayı problemin bunlardan bağımsız bir zeminde ele alınmasının yanlış olacağı ortadadır. Tarihî bağlamı itibariyle va'd ve va'îd kavramları ve etrafında şekillenen diğer konular ilk defa Hâricîlerin ve Mürcie'nin tartışmalarında gündeme gelmiştir. Müslümanların yaşadığı ilk ihtilaflar siyasî olmakla birlikte sonuçları itibariyle itikadî bir hal alması olayın tarihî arka planını oluşturmaktadır.⁵⁹

Hâricîlik ve ona yakın bir görüşe sahip olan Mu'tezile va'îd üzerinde daha çok durduğu için "Va'îdiyye" diye isimlendirilir.⁶⁰ Bir kötülüğe dair

⁵⁴ Cüşemî, *Uyünü'l-mesâil*, 251.

⁵⁵ İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, 54.

⁵⁶ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 137-140; Cüşemî, *Uyünü'l-mesâil*, 252.

⁵⁷ Nitekim bunlardan medih, "bir kimseyi güzel bir niteliği dolayısıyla övme anlamında" kullanılmakta; zemm ise bunun zıddı olmaktadır. (Mustafa Çağrı, "medh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003) 28: 304-305). İkâb ise "işlenen kötü işlerin ardından gelen ceza" demektir. (Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, "ikâb", *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 4. Basım, (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), 147).

⁵⁸ Ebû Sa'd İbn Kerrame Hâkim Muhassin b. Muhammed b. Kerrame Cüşemî Beyhaki Hâkim Cüşemî, *Tahkîmu'l-ukûl fi tashihi'l-usûl*, thk. Abdusselam b. Abbas, (Yemen: Müessesetü İmam Zeyd es-Sakafî, 2008), 212-213, 217; Cüşemî, *Uyünü'l-mesâil*, 253.

⁵⁹ Koloğlu, "Mu'tezile'nin Temel Öğretileri", 69-73.

⁶⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1: 114.

belirlenen cezanın Allah'ın indinde değişmeyeceği ilkesinden hareket eden Mu'tezile'ye göre, Allah'ın va'îdinden dönmesi caiz olmaz. (el-Kaf, 50/28-29). Hâriciler cehennemlik olma hükmünü vererek meseleyi amelî alandan çıkarıp itikadî bir alana taşımış oluyor.⁶¹ Buna göre Hâricilerin yaptığı şey, Kur'ân'da kâfirlerle ilgili olan va'îd âyetlerinin kapsamına mü'minleri de dahil etmek oluyor.⁶² Böylece Hâriciler ve Mu'tezile va'îd ile ilgili âyetlerin umumî olduğunu kabul ederek buna göre bir kelâm oluşturmaktadırlar.

Büyük günah işleyenin hükmünün küfür ve buna bağlı olarak cehennemde ebedî azab görmek olduğu konusunda Necedat hariç Hâricî fırkalarından hepsinin aynı şeyi söylemesi,⁶³ Hâricîliğin temel felsefesini yansıtmaya bakımından önemlidir.⁶⁴ Haricî tezin aynısını savunmasa da bu görüşten etkilendiği anlaşılan Mu'tezile, va'îd meselesini imân esasları arasında zikretmektedir.

Günahın affedilmesi konusu va'îd meselesiyle ilgili başka bir alt problemi oluşturmaktadır. Bazı kelâmcılar büyük günahın affedilmesini Allah'ın lütfu kapsamında değerlendirirken, diğerleri adâlet ilkesi üzerinden yorumlamaya çalışmaktadır. Buna bağlı olarak bir kulun affedilmesi, Allah'ın lütfuna bağlanınca bağış-lütuf ilişkisi karşımıza çıkmaktadır.⁶⁵ Ayrıca esmâ

⁶¹ Kâ'bî, *Kitabu'l-makalat*, 364; Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, 3: 439-440; Neseî, *Tebşiratü'l-edille*, 2: 369. Ayrıca bk. Mustafa Türkgülü, "Günah Kavramı ve İmân Problemi Haline Getirilen Büyük Günah/Kebîre Hakkındaki Kelâmî Tartışmalar", *Diyanet İlmî Dergi*, 36/4 (2000): 63.

⁶² Sönmez Kutlu, "Va'd ve Va'îd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 42: 414-415.

⁶³ Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bîşr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn*, tsh. Hellmut Ritter (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1963), 86; Kâ'bî, *Kitabu'l-makalat*, 364; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 138; Neseî, *Tebşiratü'l-edille*, 2: 369; Neseî, *Tebşiratü'l-edille*, 2: 369; Cüsemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 267; Süfyânî, *Kâvâ'idü'l-esmâ ve'l-ahkâm*, 26.

⁶⁴ Hâricî fırkaların küfür kavramı etradında toplandıkları görüşleri dile getirilse de İzutsu bunun doğru olmadığını iddia eder. (İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, 57). Burada Hâricîlerden İbâdiyye'nin büyük günah işleyenin imandan çıkıp küfre düştüğünü ancak küfrün de kendi içerisinde küfr-i şirk ile küfr-i ni'me olarak ikiye ayrıldığını, büyük günah işleyen kişinin küfr-i ni'me yani nimete nankörlük eden anlamında bir küfre düştüğünü, dünyada kendisine mümin olarak muamele edileceğini ancak tövbe etmeden ölürsa ahirette kâfir olarak cehenneme gideceğini söylediğini kaydetmek gerekir. Bk. Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı: Tekfir Meselesi*, 107.

⁶⁵ Bâkılânî, *et-Temhîd*, 398-401. Kullanın durumuyla ilgili tasarruf hakkı yine Allah'a aittir. Peygamberler aracılığıyla taatleri ve masiyetleri bildiren yine Allah'tır. Allah'ın nimet vermesini gerçekte O'nun fazlı ve ihsanı, masiyetlerle ilgili azap etmesi ise adâleti olmaktadır. Sünnî kelâm âlimlerine göre kulun sevap alması mutlak bir hak olarak görülmemeli; isyankâr olan günahkâra verilecek ceza da mutlaka uygulanacak şekilde anlaşılmalıdır. Zira Allah'ın lütfu gereği, sevapları fazla fazla; cezaları ise kısarak ve azaltarak uygulaması mümkün olup bunun Allah'a vaciplik durumu söz konusu değildir. Bir mü'min için Allah'tan gelen her şey onun adâletinin

ve ahkâm başlığı altında gündeme gelen isimlerin ve hükümlerin, herhangi bir lakap veya künye olmadığı anlaşılmaktadır. Aksine bunlar kişinin tamamen dinî ve itikadî kimliğini ve konumunu ifade etmektedir. Nitekim imânın zıddı olan küfür, cehennemde ebedî kalmak şeklinde bir cezayı gerektirmektedir.

Mu'tezile'nin temel inanç esasları arasına aldığı va'îd meselesinde gündeme gelen konulardan biri de ihbât ve tekfirdir.⁶⁶ Kâdî Abdülcebâr'a göre, taat ve masiyetlere sahip olan ve sorumluluğu bulunan kulların sevapları veya cezaları fazla olabilir. Az olanın fazla olan sayesinde düşürülmesinin zorunluluk ifade ettiğini düşünen Kâdî,⁶⁷ sevap ile cezanın bir arada olmayacağı ilkesinden hareket eden Mu'tezilî bilginlerin savundukları kurama⁶⁸ uygun bir tavır sergilemiştir. Sevabın iki sebeple sâkıt olacağına değinen Kâdî Abdülcebâr, birincisini tövbe ederek pişmanlık duymak, ikincisini ise ondan daha büyük bir masiyet işlemek⁶⁹ şeklinde açıklar. Mu'tezile'ye göre fâsık olarak ölen büyük günah sahibinin cehennemlik olmasından dolayı sevapları boşa gidecektir. Bu durumu ihbât kavramıyla açıklayan Mu'tezile, sevapların fazla olmasıyla günahların silinmesini de tekfir olarak adlandırmaktadır.⁷⁰ Cüşemî'ye göre sevâbı hak eden birisi büyük günah işlemesi nedeniyle imândan çıktığı için daha sonra tövbe ederek imâna dönse bile ihbât gereği önceki sevaplarının boşa gitmesini savunur.⁷¹

Bu başlığı tamamlarken şu hususu belirtmeden geçmemek gerekir: Günah sebebiyle tekfir söyleminden söz etmek bir aşırılığı ifade ederken amelî devreden çıkararak imânın mahallinin kalp olduğunu öne çıkarmak suretiyle İslâm'ın bireysel ve toplumsal hayatta karşılığının olmadığı şeklinde bir tez ortaya atmak farklı bir probleme neden olmaktadır. Başka bir ifadeyle dinin dünyaya dair bir söyleminin ve eyleminin bulunmadığını savunmak dini sadece göntüllere hapsetmek olmaktadır. Bu anlayışın temel

tecellisi olarak kabul edilir. Allah'ın ödül olarak vadettiği ve ceza olarak va'îdde bulunduğu şeyler, O'nun hak sözü ve doğru va'd i olmaktadır. Bk. Öztürk, "Va'd ve Va'îd Risâlesi", 191-192.

⁶⁶ Cüşemî ihbât ve tekfir konusunu, sevap ve cezanın birlikte olamayacağı mantığıyla değerlendirir. Bk. Cüşemî, *Uyûnü'l-mesâil*, 254, 256; Amellerin boşa gitmesi meselesini Mu'tezile açısından ele alan bir çalışma olması bakımından bk. Mehmet Emin Günel, "Mu'tezile Ekolünün İhbât ve Tekfir Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım", *Marife*, 17/2 (2017): 271-285.

⁶⁷ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhü'l-usûli'l-hamse*, 624; Ayrıca bk. Kemâl Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967), 71-72.

⁶⁸ Günel, "Mu'tezile Ekolünün İhbât ve Tekfir Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım", 272.

⁶⁹ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhü'l-usûli'l-hamse*, 643.

⁷⁰ Günel, *Kâdî Abdülcebâr ve Ebu'l-Muîn en-Neseî'ye Göre Va'd ve Va'îd Meselesi*, 116.

⁷¹ Cüşemî, *Uyûnü'l-mesâil*, 254.

problemi sekülerizme⁷² götürdüğü için aşırılık noktasında ikinci uç noktayı oluşturmaktadır.

Buraya kadar esmâ ve ahkâm meselesine dair kelâm ekollerinin yaklaşımları ve konunun kelâm kaynaklarındaki yerine dair özet bazı bilgiler verildi. Bir sonraki başlık ve onun alt başlıkları, Mâtürîdî ve Cüşemî'nin ele aldığı konulara göre belirlendi. Dolayısıyla makalenin omurgasını oluşturan va'îd meselesinde iki düşünürün görüşlerinin mukayese edilmesiyle metodolojik olarak karşı karşıya gelen Mâtürîdî ile Mu'tezile'nin karşılaştırılması yapılacaktır.

2. Mâtürîdî ve Cüşemî'nin Esmâ-Ahkâm Görüşlerinin Mukayesesi

Mu'tezile'nin çeşitli görüşlerine yönelik oldukça sert eleştiriler yönelten Mâtürîdî'nin va'îd bağlamında da yoğun tenkitleri bulunmaktadır. Semerkant'da yaşamasına rağmen Mâtürîdî'nin Mu'tezile'den haberdar olması ve bu mezhebi dikkate alarak tenkitlerde bulunması kelâm sistemi açısından da anlamlı olsa gerekir. Nitekim *Kitâbü't-tevhîd*'te Mu'tezile konusunda oldukça hassas davrandığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı Mâtürîdî'nin konuyla ilgili görüşleri Mu'tezile reddiyesi olarak teşekkül ederken aslında Haricî tezin eleştirisi mahiyeti taşımaktadır.

Mâtürîdî'ye göre konu ile ilgili gündeme gelen isimler (esmâ) ve hükümler (ahkâm) takdir yoluyla veya te'vil yapılarak çıkarılacak şeyler değildir. Zira aynı isim farklı bir kelâm ekolü tarafından nispet edildiği kişiler ile alakalı olarak başka bir maksada binaen⁷³ tam tersi bir mâna ile kullanılmaktadır.

Mâtürîdî'nin Mu'tezile'yi ehl-i tevhîd içerisinde görmesi⁷⁴ bu mesele bağlamında ve çağdaş bir problem olan tekfirci ve seküler din anlayışı⁷⁵ arasından birincisine karşı bir duruş olarak kaydedilmelidir. Bunu Mu'tezile'nin va'îd anlayışına rağmen mürtekb-i kebîreye “ehl-i salat ve ehl-i kible”⁷⁶ ismini nisbet etmekle izah etmek mümkündür. Mu'tezilî olan Kâ'bî'nin konuyla ilgili görüşünü zikrederken büyük günah işleyenin öv-

⁷² Bireyin ve evrenin kutsaldan arındırılması süreci olarak gündeme gelen dünyevileşme ve onun yol açtığı modenite, son yüzyıl insanının kendini içinde bulduğu zor ve önemli bir durumu ifade eder. Ayrıntılı bir okuma için bk. Ramazan Altıntaş, “Teolojik Sekülerleşmenin Neden Olduğu İnanç ve Davranış Problemleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/1 (2002): 63; Temel Yeşilyurt, “Seküler Dünyada İman Toplulukları -Modern İnsan İçin İmanın Anlamı-”, *İslâmiyât*, 4/3 [Dünyevileşme özel sayısı], (2001): 120.

⁷³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 569.

⁷⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 186.

⁷⁵ John L. Esposito, “Seküler Yolda Geri Adım: İslâm Dünyasında Demokrasi-Sekülerizm Tartışması”, trc. M. Ali Kirman, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2015): 214.

⁷⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 546.

güye değer fiillerinin olabileceğine inandığını ifade etmesi de Mâtürîdî'nin nazarında⁷⁷ Mu'tezile'nin tavrını göstermesi bakımından önemlidir.

Va'îd ile ilgili olarak imân, küfür, şirk, nifâk, fîsk kavramlarını esmâ olarak kabul eden Cüşemî, bu isimlerin her birine ait cezanın bulunmasından söz eder. O, fâsığın hükmü olarak el-menzile beyne'l-menzileteyn kavramına dikkat çeker.⁷⁸ Ona göre âhiretteki hükmü kâfir olan fâsığın cehennemdeki azabının inkitaya uğramadan sürekli olması hem akıl hem nakil yönünden gereklidir.⁷⁹ Cüşemî gûnahtan dolayı âhirette kâfir hükmünü hak etmenin nakle (en-Nisâ, 4/93) dayandığını savunur: "Kim de Allah'a ve Peygamberine isyan eder ve onun koyduğu sınırları aşarsa, Allah onu ebedi kalacağı cehennem ateşine sokar..." (en-Nisâ, 4/14). Böylece Cüşemî, Kur'ân'da geçen kavramların (esmânın) ne olduğuna yer vermekte, fâsığın dünyada el-menzile beyne'l-menzileteyn hükmünü hak ettiğini belirterek esmâ ve ahkâm konusundaki yaklaşımını ortaya koymaktadır.

Şimdi va'îd konusunda Mâtürîdî ve Cüşemî'nin görüşlerini yine iki düşünürün sistematığı içinde belirlenen alt başlıklar halinde mukayeseli olarak görmeye ve anlamaya çalışalım.

a. Mürtekib-i Kebîre'nin Fâsık Olması

Bir günahın cezasının bulunmasını sadece ilâhî açıdan gerekli görenler bulunduğu gibi hem ilâhî hem aklî açıdan savunanlar da mevcuttur. Her fiilin bir karşılığının bulunduğunu savunan Cüşemî'ye göre, yapılan fiilin bir cezasının bulunması ve bu cezanın uygulanması, başkasına fayda vermesi bile gerçekte iyi ve güzel bir iştir.⁸⁰

Mürtekib-i kebîreye kâfir hükmünü veren Hâricîlerden ayrılan Mu'tezile daha hafif bir tavır sergileyerek imân ile küfür arasında bir menzilden bahsetmek suretiyle fâsık hükmünü vermektedir. Neticede Kur'ânî bir kavram olan fîsk kelâm ekollerince farklı değerlendirilmektedir. Kur'ân'da fîsk kelimesi gûnahkâr mü'minleri ifade ettiği gibi günahlarında ısrar eden kâfirler için de kullanılmaktadır.⁸¹

Fîsk isminin şer'î mi aklî mi olduğu noktasında bir tartışma da mevcuttur. Mu'tezile mü'min, kâfir ve fâsık olmak üzere mükellef için üç isimden söz eder.⁸² Kâdî Abdülcebâr fîsk dahil bu üç ismin bilinmesinin aklî değil

⁷⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü'l-tevhîd*, 552.

⁷⁸ Cüşemî, *Tahkîmu'l-ukûl*, 217.

⁷⁹ Cüşemî, *Tahkîmu'l-ukûl*, 212.

⁸⁰ Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 253.

⁸¹ Fîskın üç mertebesinden söz edilir: Birincisi, günahı çirkin kabul edip bazen yapanlar; ikinci gruptakiler de onu çirkin saymakla birlikte üzerine düşerek yapanlar; üçüncüsü ise çirkinliğini inkâr ederek yapanlar. İlk iki mertebe imân dairesinde görülmektedir. Bk. Coşkun, *İslâm Düşüncesinde İnkâr Problemi*, 88.

⁸² Mu'tezile'nin büyük günah işleyenin mü'min olmadığını ancak küfre de girmediğini söyleyerek fâsık hükmünü tercih etmesi, Hâricîlerden daha yumuşak bir tavır sergiledi-

şer'î olduğunu savunur.⁸³ İmân, küfür ve fîsk kavramlarını savunanlardan birisi olan Cüşemî de⁸⁴ onun yolundan giderek isimlendirmenin şer'î olduğunu belirtir.⁸⁵ “Allah, inkârı, fâsıklığı ve (İslâm'ın emirlerine) karşı çıkmayı (isyantı) çirkin göstermiştir” (Hucûrât, 49/7) âyetinde adı geçen üç sınıftan biri olan fâsık, Cüşemî'ye göre mürtekeb-i kebîre olmalıdır.⁸⁶

Küfür dahil her türlü günahın bağışlanmasının aklen caiz olduğunu belirten Cüşemî, küfür hakkında naklî delil bulunduğundan onun cezasının kesin olduğunu beyan eder.⁸⁷ Yine o, mürtekeb-i kebîrenin fâsık olduğu konusunda kelâm ekolleri arasında icma bulunduğunu iddia eder. Nitekim mürtekeb-i kebîre hakkında Hâricîler “fâsık kâfir”; Mürcie “fâsık mü'min”; Hasan-ı Basrî “fâsık münafık”;⁸⁸ Mu'tezile “fâsık” ismini kullandığı için, bu kavram üzerinde ittifak edildiğine delalet eder.⁸⁹ Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere aslında büyük günahın hükmü ile ilgili tartışmanın en önemli maddesini fîskın ne olduğu oluşturmaktadır. Mürtekebi kebîreye verilecek isimler konusunda kelâm ekolleri arasında meydana gelen ihtilaflar dikkatle izlendiğinde ittifak edilen ismin fâsık olduğu görülecektir.⁹⁰ Yukarıda mezkûr kavram hakkında icmâdan söz eden Cüşemî'nin kastı Mu'tezilî kelâmcılar arasındaki icma olsa gerekir.

Mâtürîdî'ye göre Kur'ân'da Allah kâfirler hakkında fîsk, fücûr ve zulüm gibi kavramları kullanmış, ancak bunlar dinden çıkmak anlamında olmadığı halde Hâricî ve Mu'tezilî kelâmcılar tarafından mürtekeb-i kebîre hakkında imandan çıkmak şeklinde anlaşılmıştır.⁹¹ Bu noktada Cüşemî'nin, büyük azabı hak eden kâfirler ve bundan daha hafif bir ceza ile karşılaşan fâsıklar olmak üzere iki sınıf insandan bahsetmesi manidardır. Cennet ehli ile cehennem ehli arasında bir ayırımın bulunmasına dikkat çeken Cüşemî, esmâ ve ahkâm hususunda bu iki sınıf arasında da bir farklılığın bulunma-

ğini gösterir. Bk. Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı: Tekfir Meselesi*, 97.

⁸³ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu usûli'l-hamse*, 100.

⁸⁴ Cüşemî, *Tahkîmu'l-ukûl*, 217.

⁸⁵ Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 251.

⁸⁶ Cüşemî, *Tahkîmu'l-ukûl*, 219.

⁸⁷ Cüşemî, *Tahkîmu'l-ukûl*, 211.

⁸⁸ Büyük günahın hükmünün “münafık” olduğu görüşü Hasan-ı Basrî'ye dayandırılır. (Ebû Sa'd İbn Kerrame Hâkim Muhassin b. Muhammed b. Kerrame Cüşemî Beyhâkî Hâkim Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil fi'l-usûl*, thk. Ramazan Yıldırım, (Kahire: Darü'l-İhsan, 2018), 269). Mâtürîdî, mürtekeb-i kebîreye bu hükmü vermenin söz ile eylemin uyumsuzluğu bağlamında olduğunu aktararak Hasan-ı Basrî'nin görüşünü izah etmiş oluyor. Bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Semerkandî el-Mâtürîdî, *Kitâbü'l-tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2003), 530.

⁸⁹ Cüşemî, *Tahkîmu'l-ukûl*, 219-220.

⁹⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “Fâsık” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 12: 203.

⁹¹ Mâtürîdî, *Kitâbü'l-tevhîd*, 527.

sının öneminden söz eder.⁹² Cüşemî, büyük azap ve daha hafif bir azap olmak üzere iki ayrı cezanın varlığını dile getirir. Buna göre cehennem ehlinin bir yerde iki ayrı sınıftan oluşmasına dikkat çeken Cüşemî'nin yorumunu fisk kavramına bir alan açma gayreti olarak görmek mümkündür.

Mâtürîdî, Hâricîlerin ve Mu'tezilîlerin büyük ve küçük günah şeklinde bir ayırım yapma çabası içine girmelerini, büyük günah hakkında va'îdin kullanılmasına bir gerekçe aramak⁹³ olarak değerlendirir. Buna karşılık va'îdin bütün günahları kapsadığını söyleyen Cüşemî'nin günah ile o günaha verilecek ceza arasında bir muvazeneden⁹⁴ bahsetmesi ilginçtir. Cüşemî günahlar arasında bir ayırımın olmamasını "Kim de Allah'a ve Peygamberine isyan ederse..." (en-Nisâ, 4/14) âyetiyle delillendirir. Burada Allah'ın bir ayırımda bulunmadığını belirten Cüşemî'nin günahlar arasında büyük ve küçük ayırımını inkâr ettiği anlaşılmaktadır. Zira Cüşemî, va'îdin uygulanmasını günah ile birlikte taat ve tövbenin bulunmaması şartına bağlar.⁹⁵ Nitekim o, büyük günahlardan sakınmanın küçük günahların mağfiretine vesile olacağını,⁹⁶ ayrıca aynı küçük günaha ısrar etmenin büyük günaha dönüşmeyeceğini,⁹⁷ ancak arka arkaya küçük günahlar işlendiğinde toplamda büyük günah olabileceğini⁹⁸ iddia eder.

Mâtürîdî'ye göre Mu'tezile ilahi va'îdi, kulun yaptığı fiiline bağlı olarak imândan çıkan kimseye yönelik kullanır. Buna göre Mu'tezile va'îd kavramından ziyade, sahibini dinden çıkaran fiil üzerinde durmakta, ardından va'îd âyetleriyle istidlâlde bulunmaktadır.⁹⁹

Mu'tezile'nin temel kavramlarından birini oluşturan fisk hakkında Mâtürîdî'nin yaptığı eleştiriler diğerlerine göre daha fazla yer tutmaktadır. Ona göre fisk, irşad ve tavsiye niteliğindeki emri terk etmek, farz konumundaki emre uymamak ve itikadî emirden çıkmak¹⁰⁰ olmak üzere üç şekilde kullanılır. Bunların her birinin sonuçlarının farklı olduğunu belirten Mâtürîdî, Mu'tezile'nin mezkûr manâlardan sadece birini alarak imân karşıtı olarak yorumlamasını anlam daraltması olarak değerlendirir. Mâtürîdî'ye göre Mu'tezile ve Hâricîler Allah'ın düşmanlarının adı olan kâfir hükmünü inkâr ederek bunun yerine realiteye aykırı olarak fâsık hükmünü icad etmişlerdir.¹⁰¹ Mu'tezile'nin Kur'ânî olan fisk kavramını küfür anlamında olmasa da, imândan çıkmak olarak almasına karşın Mâtürîdî, Kur'ân'dan

⁹² Cüşemî, *Tahkîmu'l-ukûl*, 217.

⁹³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 527.

⁹⁴ Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 253.

⁹⁵ Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 256, 429-430; *Tahkîmu'l-ukûl*, 212.

⁹⁶ Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 257.

⁹⁷ Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 262.

⁹⁸ Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 431.

⁹⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 514.

¹⁰⁰ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 551.

¹⁰¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 540.

bazı âyetleri (el-Leyl 92/15-16; es-Sebe' 34/17; en-Nisâ 4/123; el-En'âm 6/160; ez-Zilzâl 99/8) zikrederek kâfirlerin cehennemlik olduğunu; fâsığın yine mü'min olarak kalacağını ispatlamaya çalışır.¹⁰² Esmâ ve ahkâm konusunda en önemli kavram olan fîsk hakkında Cüşemî'nin yorumları da önemlidir. O, günah işlemenin küfür olmadığını ancak fîskı gerektirdiğini söyleyerek¹⁰³ Mu'tezile'nin fâsık algısına uyduğunu göstermektedir. Fâsığın mü'min olduğunu söylemenin hem akla hem de nakle aykırı olduğunu savunan Cüşemî, -pek çok yerde ifade ettiği üzere, burada tekraren- mürtekeb-i kebîrenin fâsık olduğu hususunda icmâ bulunduğunu beyan eder.¹⁰⁴

Burada şu hususa açıklık getirmek gerekir. Mu'tezile'ye göre fâsık olarak isimlendirilen mürtekeb-i kebîre dünyada kâfir ile aynı muameleyi görmemekte, ancak onun âhirette cehennemlik olması tıpkı bir kâfirin cehennem azabıyla karşılaşması gibi olmaktadır.¹⁰⁵ Buna göre Mu'tezile küfür nedeniyle cehennemlik olmak ile fîsktan dolayı cehennemlik olmak arasında bir ayırım yapmamaktadır. Bu hususta Cüşemî'nin daha yumuşak bir tavır sergilemesi Mu'tezile açısından sonraki dönemlerde bir farklılığın ortaya çıktığını göstermesi bakımından önemlidir.

Mürtekeb-i kebîrenin âhiretteki hükmü hakkında birleşen Mu'tezile ile Hâricîlerin ayrıştığı nokta, Mu'tezile'nin dünyevî hüküm olarak fâsıktan bahsetmesidir. Daha doğrusu Mu'tezile fîsk kavramına imân ile küfür dışında bir anlam yüklemektedir. Cüşemî'ye göre bu durumda Mu'tezile açısından esmâ başlığı altında imân, küfür ve fîsk kullanıldığı gibi ahkâm itibarıyla mü'min, kâfir ve fâsık hükümleri uygulanır. Zira medh ve zemm bakımından imânın övgüyü gerektirmesi gibi, küfür de zemmedilmeyi zorunlu kılmaktadır.¹⁰⁶ Böylece Cüşemî fîsk olayına da medh ve zemm muvacehesinden bakılması gerektiğini ifade etmek istemektedir.

b. Büyük Günahın Küfre Konu Olması

İslâm düşünce tarihinde büyük günahın küfre konu olması kâfirin cehennemde ebedi kalmasıyla alakalı olmuştur. Nitekim kâfire verilen bu ceza ile ilgili bir ihtilaf yaşamayan Ehl-i kible, ehl-i salât olan mürtekeb-i kebîrenin küfre nispet edilerek cehennemde azap görmesi hakkında önemli tartışmalar yaşanmıştır.¹⁰⁷

Va'd ve va'îd anlayışı çerçevesinde mürtekeb-i kebîreye dünyada fâsık adını veren Mu'tezile, onun âhirette cehennem azabı ile cezalandırılmasını

¹⁰² Mâtürîdî, *Kitâbü'l-tevhîd*, 551.

¹⁰³ Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 269; *Tahkîmu'l-ukûl*, 212.

¹⁰⁴ Fîsk konusunda icmadan söz eden Cüşemî, bu görüşünü Hâricîlerin "kâfir fâsık; Mürce'e'nin mü'min fâsık; Hasan-ı Basrî'nin "münafık fâsık" Mu'tezile'nin ise tek başına "fâsık" demelerine bağlar. Bk. Cüşemî, *Tahkîmu'l-ukûl*, 219-220.

¹⁰⁵ Günel, *Kâdi Abdülcebbar ve Ebu'l-Muîn en-Neseî'ye Göre Va'd ve Va'îd Meselesi*, 117.

¹⁰⁶ Cüşemî, *Tahkîmu'l-ukûl*, 217.

¹⁰⁷ Cüşemî, *Tahkîmu'l-ukûl*, 211.

savunur.¹⁰⁸ Bu iddiasıyla Mu‘tezile, dünyada fâsık olan birisinin cehennemde kâfir olduğunu söyleyerek büyük günahın küfre konu olduğunu göstermektedir. Cezayı hak eden birisinin bağışlanmasının aklen caiz olduğunu belirten Cüşemî, Mu‘tezile’nin büyük günah işleyen mürtekb-i kebîrenin cehennemde ebedî kalacağı¹⁰⁹ görüşünü savunarak¹¹⁰ büyük günahın uhrevî cezasının küfür olduğuna inandığını ortaya koymaktadır.

Mâtürîdî, küçük veya büyük günah işleyen birisine küfür veya şirk hükmünü vermenin önünde bazı engeller olduğundan söz eder.

Bunlardan birincisi, Allah Peygamberine hem kendisinin hem de müminlerin günahları için istiğfarda bulunmasını emreder. (Muhammed, 47/19). Oysa küfür veya şirk hükmünü gerektiren bir fiil için Allah’ın böyle bir emirde bulunması imkân dâhilinde değildir. O nedenle bunlar günah sahibine gerçek anlamda küfür veya şirk hükmünü vermenin mümkün olmadığına delildir.

İkincisi ise, Allah’ın Peygamberine mü’minler için af dilemesini emretmesinin imkânsız olmasıdır. Zira Allah peygamberini müşrikler için af dilemekten (el-Münâfikûn, 63/6), münâfikların namazını kılmaktan men eder. (et-Tevbe, 9/84) İstiğfar ile ilgili âyetlerin yorumunda Mâtürîdî gûnahtan dolayı imân vasfını yitirmenin mümkün olmadığını düşünmektedir.¹¹¹

Fısk anlayışından dolayı Mu‘tezile’yi fazlaca tenkit eden Mâtürîdî, büyük günah işleyen birisinin Allah’a her yönüyle isyan eden kâfir ile aynı azabı görmesinin Allah’ın hikmeti açısından da doğru olmayacağını savunur. Bir günah için verilecek karşılık ile kâfire uygulanan cezanın aynı olmaması gerektiğini savunan Mâtürîdî, günahın iki çeşit olmasından dolayı verilecek ceza bakımından ikisi arasında bir ayırım yapmanın aklen de gerekli olduğuna dikkat çeker. Böylece Mâtürîdî, tercihe dayalı bir eylem olan küfrün neticede bir inanç biçimi olması hasebiyle sürekliliğinin olmasını vurgular. Halbuki gûnahta böyle bir durum söz konusu olmamaktadır. Günah zaman zaman işlenerek ortaya çıkan bir şey olması sebebiyle günahla ilgili bir devamlılığın bulunmamasına dikkat çeker. Nitekim kâfir Allah’ı tanımazken, günahkâr olan kul Rabbini tanımaya ve gönlündeki en özel yeri ona ayırmaya devam eder.¹¹² Böylece Mâtürîdînin Müslüman olduğu bilinen birisini kâfir saymanın çok zor ve nazik olduğunu dikkate alarak değerlendirmede bulunduğu anlaşılmaktadır.

Cüşemî’ye göre büyük gûnahtan dolayı cehennemde ebedî azabın uygulanması, mürtekb-i kebire hakkında küfrün kullanılmasının dünyaya ait olmayıp uhrevî bir hüküm olduğunu gösterir.¹¹³ Cüşemî, günahın bir insanı

¹⁰⁸ Günel, *Kâdi Abdülcebâr ve Ebu’l-Muîn en-Neseî’ye Göre Va’d ve Va’id Meselesi*, 52.

¹⁰⁹ Kâdi Abdülcebâr, *Fazlü’l-i’tizal*, 350.

¹¹⁰ Cüşemî, *Uyûnu’l-mesâil*, 254.

¹¹¹ Mâtürîdî, *Kitâbü’l-tevhîd*, 521-522.

¹¹² Mâtürîdî, *Kitâbü’l-tevhîd*, 580.

¹¹³ Cüşemî, *Tahkîmu’l-ukûl*, 211, 213.

cehenneme sevketmesini günahla ilgili bir sürekliliğin bulunmasıyla izah eder. Kâfirin küfründen dolayı ayıplanmayı ve kınanmayı hak etmesi gibi günahta ısrarcı olmasından dolayı mürtekib-i kebîre de aynı muameleye tabi tutulmalıdır.¹¹⁴ Ayrıca Cüşemî bir fiilden dolayı azabın hak olması, o fiilin bizatihi kötü olması sebebiyle olduğunu¹¹⁵ ifade ederek husn-kubh meselesine değinmektedir.

Cüşemî'nin söylediklerinden anlaşıldığına göre Allah'a itaat eden ve bu sebeple sevabı hak eden birisinin, akabinde günah işleyince önce işlediği taatin karşılığı iptal edilir. Buna göre günahkâr birisinin sonunda tövbe etse bile taatine ait sevabın iade edilmemesi gerekir. Yine tövbe ettikten sonra aynı günaha dönülmesi durumunda tövbe edilen ilk günahın cezası uygulanmamalıdır. Öyle anlaşılıyor ki, Cüşemî fâsık hükmünü hak eden birisinin sevabı iptal edilerek bundan mahrum kalacağını savunmaktadır.

c. Şefaât

Şefaât konusunun konumuz bağlamında hem Mâtürîdî hem Cüşemî tarafından gündem yapıldığı görülmektedir. Kelâm kitaplarında mürtekib-i kebîre ile irtibatı bulunduğundan şefaât konusuna esmâ-ahkâm bölümlerinde yer verilmektedir. Mürtekib-i kebîre ile ilgili tartışmalardan dolayı kelâm kitaplarında şefaâtle ilgili geniş malumat bulunmaktadır.

Kıyâmet gününde Allah'ın huzurunda, peygamberlere ve kendilerine izin verilen bazı şahıslara mü'minlerin affedilmesi için yaptıkları dua ve niyaz olarak tarif edilen şefaât, diğer dinler açısından kurtuluş öğretisiyle bağlantılı olarak yer alır. Nitelik itibariyle diğer dinler ile İslâm'ın şefaât anlayışı arasında bazı farklılıklar görülür.¹¹⁶

Kur'ân'da şefaât kavramı farklı türevleriyle birlikte zikredilir. Kur'ân'ın şefaâtle ilgili âyetleri toptan değerlendirildiğinde öne çıkan hâkim fikrin şirki reddetmek ve tevhit inancını korumak olduğu anlaşılır. Puta tapan Mekke'li müşrikler putların kendilerini Allah'a yaklaştıracığını iddia ederlerdi. (ez-Zümer, 39/3). Kur'ân'ın şefaâtle ilgili belirttiği nokta ise, kıyâmet günü Allah'tan başka hiçbir yardımcının bulunmamasıdır. Şefaât için izin verilenlerin istisnâ edilmesi (ez-Zuhruf, 43/86) aynı şekilde o günün hâkimi ve sahibi olan Allah'ın rızasına bağlanır.¹¹⁷

Kur'ân'ın ilgili âyetleri, şefaâten mahrum kalanların şirk ve inkâr içinde olmalarından söz eder. Kur'ân'da zulüm, (el-Mü'min, 40/18) âhireti inkâr ve buna sevkeden çeşitli davranışlar (el-Müddessir, 74/41-48) şefaât-

¹¹⁴ Cüşemî, *Uyünü'l-mesâil*, 252.

¹¹⁵ Cüşemî, *Uyünü'l-mesâil*, 252.

¹¹⁶ Mustafa Alıcı, "Şefaât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 38: 411.

¹¹⁷ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *el-Hasene ve's-seyyie*, thk. Muhammed Osman el-Huşî, (Beirut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1985), 148.

ten mahrumiyet sebebi olarak zikredilir.¹¹⁸

Kelâm ekollerince şefaatin imkânı tartışma konusu olmakla birlikte, mahşer meydanında yaşanan sıkıntılı bir ortamda mü'minler hakkında cenneteki derecelerini yükseltmek amacıyla Allah Rasûlü'nün şefaati edeceği ancak bunun kâfirler hakkında asla mümkün olmayacağı kabul edilir. Şefaatin mürtekb-i kebîreyi kapsayıp kapsamayacağı ise asıl tartışma konusunu oluşturur.¹¹⁹ İslâm mezheplerinden Selefiyye, Mâtürîdîlik, Eş'arîlik ve Şia'ya göre şefaati büyük günah işleyenleri de kapsayabilir.¹²⁰

Mâtürîdî'ye göre şefaati inancı, hadis âlimlerinin üzerinde icma ettiği bir konudur. Ehl-i kibleye mensup olan herkesin cenaze namazını kılmak ve onlar için bağışlanma ve rahmet dilemek Müslümanlar arasında asırlardır intikal etmektedir.¹²¹ Cüşemî'ye göre ise, kulun hak ettiği azabın kaldırılması konusunda şefaatin bir faydası olmayacaktır. Fâsığın şefaatten yararlanmasını imkânız gören Cüşemî'ye göre şefaati, cenneti hakedenler için sadece derece yükselmesine yönelik olup¹²² ilgili rivâyetler ise haber-i vâhid olduğundan bu hususta delil kabul edilemez.¹²³ Bu iddiasını, azabı uygulamanın Allah'a vâcib olması ilkesine dayandıran Cüşemî, şefaati dahil harici bir etki sebebiyle azabın düşmesinin mümkün olmadığını, bunun sadece Allah'a ait bir şey olduğunu savunur. Buna göre mürtekb-i kebîrenin kurtuluşu için tövbe dışında bir seçenek bulunmadığına inanan Cüşemî, bazı âyetlerle (el-Bakara, 2/270; el-Ğafir, 40/18) istidlâlde bulunarak şefaati reddetmektedir.¹²⁴ Böylece Cüşemî, şefaatin gerçekleşmesini ve fayda vermesini tövbe şartına bağlayan Mu'tezile'nin görüşüne¹²⁵ uygun davrandığını bir kez daha ortaya koymaktadır.

d. Günahların Bağışlanması ve Tövbe

Cüşemî tövbeyi, Allah ile günah işleyerek O'na karşı suç işleyen kul arasında bir özür beyanı olarak tanımlar.¹²⁶ Cüşemî tövbenin geçerliliğini günaha ısrar etmemekle bağlantılı bir şekilde ele alarak¹²⁷ Mu'tezile'nin kulun tövbesi ile ilgili görüşlerine uygun bir kanaat ortaya koyduğunu göstermektedir.¹²⁸

¹¹⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "Şefaati", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 38: 413.

¹¹⁹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-uşûli'l-ğamse*, 688.

¹²⁰ İbn Teymiyye, *el-Hasene ve's-seyyie*, 143-148.

¹²¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhid*, 535.

¹²² Cüşemî, *Tahkîmu'l-ukûl*, 214-216.

¹²³ Cüşemî, *Tahkîmu'l-ukûl*, 217.

¹²⁴ Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 256.

¹²⁵ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu usûli'l-ğamse*, 649.

¹²⁶ Cüşemî, *Tahkîmu'l-ukûl*, 225-226.

¹²⁷ Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 430.

¹²⁸ Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 429-430; Ayrıca bk. Kâ'bi, *Kitâbu'l-makâlat*, 393.

Şirk dışındaki bütün günahların bağışlanacağına dair âyet (en-Nisâ, 4/16) ile mürtekb-i kebîre arasındaki irtibattan bahseden Mâtürîdî, ilgili âyette murad-ı ilahinin hangi yönde gerçekleştiğini değerlendirmeye çalışır. Buna göre şirk, sadece tövbe ile bağışlanırken¹²⁹ diğer günahlar tövbenin dışında Allah'ın lütfuyla veya iyiliklerin kötülükleri götürmesi ilkesi gereği (Hûd Sûresi, 11/114) sevaplar sayesinde silinir.¹³⁰ Sevaplardan dolayı günahların cezasının bir kısmının silinmesi, Cüşemî'ye göre tövbe sayesinde azabın düşmesi şeklinde olur. Ona göre azabın kaldırılması, sevabın fazlalılığıyla ilgili olmayıp tövbenin bir gayret gerektirmesiyle alakalı olmaktadır.¹³¹ Bu da bize Mu'tezile'nin tövbe unsuruyla özellikle kulun cehd ve gayreti yönüyle yaklaştığını hatırlatmaktadır.¹³²

Mâtürîdî, "Eğer yasaklandığınız büyük günahlardan kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi şerefli bir yere sokarız." (en-Nisâ, 4/31) âyetini yorumlarken bunun Mu'tezile'nin tezinin aleyhine bir delil olacağını söyler. Zira âyette küçük ve büyük günah ayırımına ve bunların bağışlanabilirlik durumuna dikkat çekilmektedir. Buna göre, Mu'tezile'de küçük günahlar bağışlanabilir, büyük günahlar ise bağışlanamaz günahlar olarak kategorize edilmektedir.¹³³

Mâtürîdî günahkârın hükmünün kâfir, cezasının cehennemde ebedi kalmak şeklindeki bir anlayışın Allah'ın Kur'ân'daki afüvv, ğafur, rahîm gibi bazı vasıflarını görmezden gelmek anlamına geldiğini ifade eder.¹³⁴ İbn Hazm'a göre Mâtürîdî'nin Mürcie'den ayrışması, onların va'îdi tamamen düşürmesi ile alakalıdır.¹³⁵ İbn Hazm'ın bu hükmü ağır bir nitelik taşımaktadır. Mâtürîdî'nin Mu'tezile'den ayrışarak Mürcie ile aynı hükümde buluşması va'îdi tamamen yok hükmünde görmesi anlamına gelmemektedir.

Mu'tezile'nin büyük günah işleyenleri "ehl-i salât, ehl-i kible" diye isimlendirdiğini beyan eden Mâtürîdî'ye göre, bu ifadeler imânın varlığına işaret etmesine rağmen Mu'tezile imânın bulunmadığını savunarak¹³⁶ ilişkili duruma dikkat çekmek ister.

İnsanın günah işlemesini beşerî anlamda tahlil eden Mâtürîdî'ye göre şirk dışında herhangi bir günahı işleyen insan, aynı zamanda hayırlı ve taat

¹²⁹ Bâkullânî va'd-va'îd bölümünde şirk ve küfrün affedilmemesinin, büyük günahın bağışlanmasından farklı bir şey olduğuna dikkat çeker. Bâkullânî, *Temhîdü'l-evâ'il ve telhîsü'd-delâ'il*, 402. Cüşemî de aynı şekilde şirkin sadece tövbe ile bağışlanacağını belirtir. Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 433.

¹³⁰ Mâtürîdî, *Kitâbü'l-tevhîd*, 540.

¹³¹ Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 256, 429-430.

¹³² Cüşemî, *Risâletü İblis ilâ ihvânihi'l-menâhis*, thk. Hüseyin Müderrisi Tabatabai, (B.y.: y.y. 1986/1406), 107.

¹³³ Mâtürîdî, *Kitâbü'l-tevhîd*, 531.

¹³⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü'l-tevhîd*, 526.

¹³⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2: 251.

¹³⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü'l-tevhîd*, 546.

cinsinden ameller de işlemektedir. İnsanın isyan ile birlikte bazı taatleri işlemesi, tamamen Allah'ın rahmetine güvenmesine ve azaptan korkmasına dayandığından, işlediği hayır şerri örtecektir.¹³⁷ Burada Mâtürîdî, insanın günah işleme ihtimaline ve psikolojik durumuna dikkat çekmektedir. Buna göre insanın günah işleme potansiyeline rağmen günah ile aynı anda veya ona yakın bir anda hayır yapma imkânını ve ihtimalini, tövbe ile umudunu koruması durumlarını göz önünde bulundurarak karar vermek gerektiğine işaret ediyor.

Mâtürîdî'nin yukarıda verilen yaklaşımlarından anlaşıldığına göre o, meseleyi suç ve ceza orantısı bakımından da ele almaktadır. Allah'a şirk koşan kâfir, küfrün cezasını bilerek yaptığından bu cezayı hak etmektedir. Halbuki pek çok hayır eylemini gerçekleştiren mürtekb-i kebîreye kâfir için geçerli cezanın uygulanması, Allah'ın hikmetine aykırılık teşkil eder. Dolayısıyla küfrün azimli ve kararlı bir eylem olduğuna dikkat çekerek günahın nasıl ortaya çıktığını tahlil eder.

İlk dönemlerden itibaren başlayan mürtekb-i kebîrenin hükmünün küfür olması bir aşırılık olarak gününüzde de varlığını sürdürmektedir. Her şeyden önce imân gibi küfrün de psikolojik ve sosyolojik boyuta¹³⁸ sahip olması hasebiyle mürtekb-i kebîre hakkında bunun geçerli olduğunu söylemek zor görünmektedir.

e. Günah-Lütuf İlişkisi

Terim olarak “kendi irâdesiyle imân eden kulun imânı sebebiyle ilahi yardım ve desteğe mazhar olması” şeklinde tanımlanan lütuf¹³⁹, Kur'ân'da ihسان, fazl ve rahmet kavramlarıyla yer almaktadır. Günah işleyen insanın sahip olduğu imânının ona vicdanî baskı uygulayacağını belirten Mâtürîdî lütfu, büyük günah işleyen kişiye mü'min olmasına bağlı olarak Allah'ın rahmetiyle muamele etmesi şeklinde açıklamaktadır.¹⁴⁰

Mu'tezile'nin “vücûb alellah” ilkesi bağlamında gündeme gelen lütuf ile ilgili kelâm ekollerinin farklı değerlendirmeleri bulunmaktadır. Kelâmcılar imân ve taatlerden dolayı Allah'ın kula lütufunda bulunması konusunda ittifak etmekle birlikte bunun Allah'a vâcib olması noktasında çeşitli görüşler ortaya atılmaktadır.¹⁴¹

Klasik kaynaklarda öteden beri günah bağlamında gündeme gelen iki

¹³⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü 'l-tevhîd*, 579.

¹³⁸ İnkârın psikolojik ve sosyolojik nedenlerini tahlil eden bir çalışma için bk. Coşkun, *İslâm Düşüncesinde İnkâr Problemi*, 93-197.

¹³⁹ Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010), 198.

¹⁴⁰ Mâtürîdî, *Kitâbü 'l-tevhîd*, 580.

¹⁴¹ İlyas Çelebi, “Lütuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 27: 239.

kavramdan birini lütuf diğerini adâlet oluşturmaktadır.¹⁴² Mu‘tezile ve Ehl-i sünnete göre iki kavram farklı telakkilerle ele alınmaktadır. Mâtürîdî’ye göre insanı günaha sevk eden şey; arzuların baskısı, gaflet, aşırı öfke, tarafgirlik veya tövbe ederek kurtulabilme umududur.¹⁴³ Mâtürîdî’nin günah işleyen insanın arzularının galip gelmesine dikkat çekmesi yine mükellefin azimli ve kararlı bir tutum içinde bulunduğu şeklinde anlaşılmalıdır. Burada Mâtürîdî günah işleyen insanın kalbinde imânın varlığından dolayı insanın vicdânî olarak hissettiklerine vurgu yapar. Küfür ile büyük günah arasında dinî ve aklî açıdan önemli farkların bulunduğunu belirten Mâtürîdî, Allah’ın lütfunun büyük günaha has bir şey olduğunu savunur. Kâfir, Allah’ın bütün kanunlarını reddederek ve alay ederek hareket ederken büyük günah işleyen kişi Allah’a karşı bir vefasızlık sergilemekle birlikte, onun azametine hâlel getirmek veya kalbinde onunla istihza etmek gibi bir durum söz konusu olmamaktadır.¹⁴⁴ Buna göre Mâtürîdî’nin günah işleyen birisinin Allah’ın lütfuna sığınarak hareket ettiğini, günah işleme esnasında bu duygunun etkili olduğunu dikkate alarak olayın psikolojik boyutunu değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

Allah’ın günahkâr kulunu bağışlamasının onun lütfu gereği olduğunu değerlendiren Cüşemî, bu hususta affetmenin Allah’a ait olması nedeniyle Allah dilediğini bağışlarken benzer durumda olan başka birisini affetmemesini mümkün görür.¹⁴⁵ Bunu bir imkân olarak dile getiren Cüşemî aslında Mâtürîdî’nin ele aldığı şekilde bir lütuf anlayışını kabul etmemektedir. Cüşemî bu hususta lütuftan ziyade adâlet ilkesine daha çok yer verir. Bazı insanların günahlarının affedilmesi adâlet çerçevesinde gerçekleşmezse birtakım mahzurların ortaya çıkacağına dikkat çeker.¹⁴⁶

Lütüfla birlikte kullanılan (daha önce zikredilen ihsan, fazl ve rahmet kavramlarıyla birlikte) mağfiretin icmalen söz konusu edildiğini savunan Cüşemî, bunu şu âyete dayandırır:

“Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Bunun dışındaki kalan (günah) ları ise dilediği kimseler için bağışlar. Allah’a şirk koşan kimse, şüphesiz büyük bir günah işleyerek iftira etmiş olur”.(en-Nisâ, 4/48). Ardından “Eğer yasaklandığınız büyük günahlardan kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi şerefli bir yere sokarız” âyetini

¹⁴² Bu konuda meydana gelen tartışmalar genellikle lütuf vurgusu yapan Ehl-i sünnet Kelâmcılarıyla adâlet vurgusu yapan Mu‘tezilî kelâmcılar arasında gerçekleşmiştir. Öte yandan bu hususta adâletin ve lütfun da söz konusu olmadığını savunan düşünürler de olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Yuşa Yaşar, “Taberî’nin et-Tabsîr fi Me’âlimi’ d-Dîn Adlı Eserinde İmânın Mâhiyeti ve Büyük Günah İşleyenlerin Durumu”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslâm Tetkikleri Merkezi Dergisi* 4/1, 2018: 152.

¹⁴³ Mâtürîdî, *Kitâbü’l-tevhîd*, 527.

¹⁴⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü’l-tevhîd*, 580.

¹⁴⁵ Cüşemî, *Uyûnü’l-mesâil*, 255.

¹⁴⁶ Cüşemî, *Risâletü İblis ilâ ihvânihi’l-menâhis*, 108-109; *Tahkîmu’l-ukûl*, 217.

zikreden Cüşemî bu âyetle bağışlanmanın nasıl gerçekleşeceğinin ortaya çıktığını belirtir.¹⁴⁷

Sonuç

İslâm tarihinin erken dönemlerinde ortaya çıkan “büyük günah” tartışmaları bağlamında, problemin doğmasına neden olan Hâricîlik başta olmak üzere Mürcie, Mu‘tezile ve Ehl-i sünnet’in farklı görüşlere sahip oldukları görülmektedir. Mu‘tezile’nin yaklaşımlarına karşı olmalarıyla birlikte Eş’arî ve Mâtürîdî’yi özdeş kabul etmek mümkün görünmektedir. Zira esmâ ve ahkâm konusunun alt başlıkları bağlamında daha fazla görüş ayrılığı söz konusu olmaktadır.

Kelâmcılar, “esmâ” ifadesiyle dinî birer isim olan “müslim, mü’min, fâsık ve kâfir” gibi kavramları kastederken, “ahkâm” ile bu isimlere sahip insanların dünyevî ve uhrevî hükümlerini ifade etmektedirler. Böylece isimler dünyevi iken hükümler hem dünyevî hem uhrevî olmaktadır.

Mu‘tezile, “esmâ ve ahkâm” meselesinde daha çok va‘îd kavramını gündeme getirmekte, meseleyi Allah’ın adâleti açısından değerlendirmektedir. Va‘îd anlayışından dolayı Mu‘tezileye yönelik tenkitlerde bulunan Mâtürîdî, imân-amel ilişkisinde Mürcie’ye yakın bir tutum sergilemektedir.

Mâtürîdî’nin üzerinde durduğu hususlardan biri de, Mu‘tezile’nin fîsk kavramını Kur’ân âyetlerine aykırı olarak küfür anlamında kullanmasıdır. Konu ile ilgili tenkitlerinde Mu‘tezile’ye ve özel olarak Kâ’bî’ye eleştirilerde bulunan Mâtürîdî’nin dolayısıyla Hâricîlikle ilgili değerlendirme yaptığını ifade etmek gerekir. Zira o Hâricîlik tenkidine bu eleştiriler sırasında yer yer temas ederek gerçekte iki kelâm ekolünün aynı yerde olduğunu ifade etmek ister. Günahın imâna zarar verdiğini ancak onu yok etmeyeceğini ifade eden Mâtürîdî, günahkâr olsa bile bir mü’minin gönül dünyasında Allah ve Peygamber sevgisinin devam ettiğine vurgu yapar.

Mu‘tezilî kelâmcılardan Ka’bî ve Kâdî Abdülcebbâr gibi düşünürlerden sonra gelen Cüşemî, Kâdî Abdülcebbâr ve Cubbâî gibi düşünürlerle atıflarda bulunur. Fîsk kavramını bağlı olduğu Mu‘tezile ekolünün anlayışı doğrultusunda ele alan Cüşemî’nin cehennemlik olanları ceza bakımından kâfir ve fâsık olmak üzere iki ayrı şekilde kategorize etmesi, fîsk kavramına bir alan açma çabası olsa gerekir. Cüşemî’ye göre fâsık ile mü’minin Kur’ân’da ayrı ayrı zikredilmesi bu ikisinin hem isim (esmâ) hem hüküm (ahkâm) bakımından farklı olduklarını gösterir. Fîsk kavramının çeşitli anlamlarının bulunduğunu Mâtürîdî de kabul eder. Bu anlamda mürtekeb-i kebîreye fâsık isminin verilmesi hususunda Mâtürîdî ile Cüşemî’nin anlaşığı görülür. Ancak fîsk kavramına yükledikleri anlam ve terettüp eden so-

¹⁴⁷ Cüşemî, *Tahkîmu’l-ukûl*, 213.

nuçlar tamamen farklı olduğu için iki düşünürün ortak noktası sadece aynı ismi kullanmaktan ibaret kalır.

Mu'tezile küfür nedeniyle cehennemlik olmak ile fisktan dolayı cehennemlik olmak arasında bir ayrım yapmamaktadır. Bu hususta Cüşemî'nin daha yumuşak bir tavır sergilemesi Mu'tezile açısından sonraki dönemlerde bir farklılığın ortaya çıktığını göstermesi bakımından önemlidir.

Günahtan dolayı tövbe etmenin pişmanlık anlamına geldiği noktada birleşen iki düşünürümüz, böylece kulun bağışlanacağı fikrini benimsemiş olurlar. Ancak günahın lütuf çerçevesinde bağışlanması hususunda aynı düşünmezler. Cüşemî şirk dahil her türlü günahın tövbe ile affedileceğini savunur. Mâtürîdî'ye göre ise şirkten kurtulmak ancak tövbe ile mümkün iken, günahların bağışlanması tövbe ile birlikte bazı kullara ait olmak üzere lütuf sayesinde de olabilir. Allah'ın lütfuna binaen günahkârlardan bir kısmının bağışlanmasını kabul etmeyen Cüşemî'nin, bunu adâlet ilkesine aykırı bularak yine mezhebine uygun bir düşünce içinde olduğu anlaşılmaktadır.

Mâtürîdî ile Cüşemî'nin konuya yaklaşımlarından anlaşıldığına göre bu hususta temel nokta, büyük günah işleyenin dünyada nasıl isimlendirileceği ve âhiretteki hükmünün ne olduğudur. İkisinin görüşlerinden anlaşıldığına göre, konuyla ilgili en önemli kavram imânın zıddı olmak bakımından küfür olmakla birlikte, kelâm polemiklerde odak noktasını fisk oluşturmaktadır. İmânın zıddı olmadığı için fisk kavramının küfür yerine kullanılması doğru kabul edilmemektedir.

Va'd ve va'îd ile ilgili âyetlerin umumîliği de Mâtürîdî ile Cüşemî'nin ihtilaf ettiği hususlardandır. Cüşemî mensup olduğu mezhebe uygun olarak ilgili âyetleri umumi/âmm kabul etmekte ve buna göre hüküm inşa etmektedir. Değerlendirme ve yorumlarıyla Cüşemî'nin mezhebine uygun davrandığı görülmektedir.

Mu'tezile mezhebine mensup olan Cüşemî'nin görüşleri bağlamında İslâm düşünürlerinin ve onların temsil ettiği ekollerin düşünce dünyamızı oluşturan dinamikler olarak görülmesi gerektiğini bu vesileyle hatırlatmak gerekmektedir. Son olarak tarihte meydana gelen tartışmalardan hareketle aşırı denilebilecek yorumlar yapmanın zorlama olacağını kabul etmek gerekir.

Kaynakça

Abdullah, İmâm Hanefi Seyyid. *Esmâ ve'l-ahkâm fi'l-fikri'l-İslâmî beyne'l-i'tidal ve't-tatarruf*. Kahire: Dârü'l-Âfâki'l-Arabiyye, 2006.

Aktepe, Orhan. "Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'e Göre Va'd ve Va'îd İlkesi". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2011): 157-178.

Alıcı, Mustafa. "Şefaât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 411-412. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010).

Altıntaş, Ramazan. “Teolojik Sekülerleşmenin Neden Olduğu İnanç ve Davranış Problemleri”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2002): 55-83.

Atasever, Abdullah. “İslâm Düşüncesinde Mükâfat (Va’d) ve Ceza (Va’id)”. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2002.

Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Fark beyne’l-fırak*. Thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Kahire: Dârü’t-Türas, ts.

Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *Tem-hîdü’l-evâ’il ve telhîsü’d-delâ’il*. Thk. İmadüddin Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü’l-Kütübî’s-Sekafîyye, 1986/1407.

Bebek, Adil. *Matürîdî’de Günah Problemi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1998.

Coşkun, İbrahim. *İslâm Düşüncesinde İnkâr Problemi*. Konya: Tekin Kitabevi, ts.

Cürcânî, Ebû’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *Şer-hu’l-mevâkıf*. Beyrut: Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2012.

Cüveynî, İmâmü’l-Haremeyn Abdülmelik. *Kitâbü’l-irşad ilâ kavâti’l-e-dilleti fi usûli’l-i’tikad*. Thk. Muhammed Yusuf Musa. Kahire: Mektebe-tü’l-Hancı, 1950.

Cüşemî, Ebû Sa’d İbn Kerrame Hâkim Muhassin b. Muhammed b. Ker-rame Cüşemî Beyhakî Hâkim. *Uyûnü’l-mesâil fi’l-usûl*. Thk. Ramazan Yıldırım. Kahire: Darü’l-İhsan, 2018.

Cüşemî, Ebû Sa’d İbn Kerrame Hâkim Muhassin b. Muhammed b. Ker-rame Hâkim. *Risâletü İblis ilâ ihvânihi’l-menâhis*. Thk. Hüseyin Müderrisi Tabatabai. (B.y.: y.y. 1986/1406).

Cüşemî, Ebû Sa’d İbn Kerrame Hâkim Muhassin b. Muhammed b. Ker-rame Beyhakî Hâkim. *et-Tehzîb fi tefsiri’l-Kur’âni’l-Kerim*. Thk. Abdüla-ziz Mebruk, Adil Yusuf Abdullah. Kahire: Câmîatu Mısır li’l-Ulum ve’t-Teknûlûciya, 2012.

Cüşemî, Ebû Sa’d İbn Kerrame Hâkim Muhassin b. Muhammed b. Ker-rame Hâkim. *Tahkîmu’l-ukûl fi tashihi’l-usûl*. Thk. Abdusselam b. Abbas, Yemen: Müessesetü İmam Zeyd es-Sakafî, 2008.

Cüşemî, Ebû Sa’d İbn Kerrame Hâkim Muhassin b. Muhammed b. Ker-rame Beyhaki. *Tenbihü’l-gafilin an fezaili’t-talibiyyin*. Haz. Muhammed Rıza el-Ensârî Kummi. Tahran: Vizaret-i Ferheng u İrşad-i İslâmi, 1378 hş.

Çağrıncı, Mustafa. “medh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28: 304-305. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

Çelebi, İlyas. “Lütuf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27: 239-241. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

Eroğlu, Muhammed. “Hâkim el-Cüşemî” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm An-siklopedisi*. 15: 185-187. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfî'l-musallîn*. Tsh. Hellmut Ritter. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1963.

Gazzâlî, Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İslâm'da Müsamaha (Faysalü'l-tefrika beyne'l-İslâm ve 'z-zendeka)*. Trc. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah yayınları, 2013.

Günel, Mehmet Emin. *Kâdi Abdülcebâr ve Ebu'l-Muîn en-Neseî'ye Göre Va'd ve Va'id Meselesi*. Konya, Aybil Yayınları, 2017.

Günel, Mehmet Emin. "Mu'tezile Ekolünün İhbât ve Tekfîr Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım". *Marife*. 17/2 (2017): 271-285.

Güneş, Kamil. *İman ve Yorum*. Konya: Hüner Yayınevi, 2010. 110 s.

Işık, Kemâl. *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi. 1967.

İbn Hazm, Ebü Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*. Haz. Ahmed Şemseddin. 3 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996/1416.

İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükrim. *Lisâ-nü'l-'Arab*. 18 Cilt. Beyrut: y.y. t.s.

İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak. *el-Fihrist fi ahbârî'l-'ulemâ'i'l-musannifîn mine'l-kudemâ' ve'l-muhdeşîn ve esmâ'i kütübihim*. Thk. Rıza Teceddüd. Tahran: y.y. 1971.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim. *el-Haseneve's-seyyie*. Thk. Muhammed Osman el-Huşî. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1985.

Îcî, Ebü'l-Fazl Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed b. Abdülgaffar. *Kitâbü'l-mevâkıf*. Thk. Abdurrahman Umeyre. Beyrut: Dârü'l-Cil, 1997/1417.

İzutsu, Toshihiko. *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*. Trc. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 1984.

John L. Esposito. "Seküler Yolda Geri Adım: İslâm Dünyasında Demokrasi-Sekülerizm Tartışması". Trc. M. Ali Kirman. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/2 (2015): 211-239.

Kâ'bî, Ebü'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhî. *Kitabu'l-makalat ve meahu uyunu'l-mesaik ve'l-cevabat*. Thk. Hüseyin Hansu, Raciî Kürdi, Abdülhamid Kürdi. İstanbul: Kuramer & Amman: Dârü'l-Feth, 2018/1439.

Kâdî Abdülcebâr, Ebü'l-Hasan b. Ahmed. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. Haz. Ahmed b. el-Hüseyin b. Ebi Haşim Mankdim. Thk. Abdülkerim Osman. 2. Baskı. Kahire: Mektebetü'l-Vehbe, 1988.

Karaağaç, Hilmi. "İtikadi Mezheplerde İmân-İslâm İlişkisi". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2 (2012): 103-120.

Kılavuz, Ahmet Saim. *İman-Küfür Sınırı: Tekfir Meselesi*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1982.

Kılıç, Sadık. *Kur'ân'da Günah Kavramı*. Konya: Hibaş Yayınları, 1984.

Kutlu, Sönmez. "Va'd ve Va'id". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 414-415. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Koloğlu, Orhan Şener. "Mu'tezile'nin Temel Öğretileri". *İslâmî İlimler Dergisi*, 12/ 2 (2017): 43-80.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Kitâbü'l-tevhîd*. Thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003.

Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid. *Tebziratü'l-edille fî usûlü'd-dîn*. Thk. Hüseyin Atay – Şa'ban Ali Düzgün. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003.

Öner, İsa. *Mu'tezile ve Eş'ariyye'de Va'd ve Va'id Problemi*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2008.

Öztürk, Resul. "Kadıza'de Mehmed Efendi'nin Va'd ve Va'id Risâlesi". *Erzurum İspirli Kadıza'de Mehmed Ârif Efendi ve Ömer Efendi Sempozyumu, (2-4 Mayıs 2014)*. ed. Ömer Kara. 185-197. Erzurum: y.y. 2014, 185-197

Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Muhassalü'efkârî'l-mütekaddimîn ve'l-müte'ahhîrîn mine'l-'ulemâ' ve'l-hükemâ' ve'l-mütekellimîn*. Nşr. Taha Abdürrauf Sa'd. Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, t.s.

Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Nihâyetü'l-'ukûl fî dirâyeti'l-usûl*. Thk. Said Abdüllatif Fude. Beyrut: Darü'z-Zehair, 2015/1436.

Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr. *el-Kifâye fî'l-hidâye*. Thk. Muhammed Aruçi. Beyrut: Daru İbn Hazm; İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2014.

Süfyânî, Muhammed b. Besis b. Makbul. *Kâvâ'idü'l-esmâ ve'l-ahkâm inde şeyhil islâm İbn Teymiyye*. Cidde: Merkezü't-Te'silli'd-Dirasat ve'l-Buhus, 2014/1435.

Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. Thk. Abdülazîz Muhammed Vekil. Kahire: Müessesetü'l-Halebi, 1968.

Şen, Mustafa. "Kur'ân'da Vaad ve Va'id". Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 1997.

Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *Şerhu'l-makāsîd*. Thk. İbrahim Şemseddin. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.

Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. "Esmâ ve ahkâm". *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. 4. Baskı. İstanbul: İsam Yayınları, 2015.

Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, “ikâb”. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. 4. Bas-
kı. İstanbul: İsam Yayınları, 2015.

Türkgülü, Mustafa. “Günah Kavramı ve İmân Problemi Haline Getirilen
Büyük Günah/Kebîre Hakkındaki Kelâmî Tartışmalar”. *Diyanet İlmî Der-
gi*, 36/4 (2000): 63-88.

Yaşar, Muhammed Yuşa. “Mu’tezile Tabakaları Bağlamında Mu’tezi-
le’nin Teşekkülü ve İsimlendirilmesi”. *İslâm Te’lif Geleneğinde Biyografi
Yazıcılığı*. Editör: Hidayet Aydar. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018. 37-52.

Yaşar, Muhammed Yuşa. “Taberî’nin et-Tabsîr fî Me’âlimi’ d-Dîn Adlı
Eserinde İmânın Mâhiyeti ve Büyük Günah İşleyenlerin Durumu”. *Yakın
Doğu Üniversitesi İslâm Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 4/1, (2018): 129-156.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Fâsık”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.
12: 202-205. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995).

Yavuz, Yusuf Şevki. “Şefaât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedi-
si*. 38: 413-414. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010).

Yeşilyurt, Temel. “Seküler Dünyada İman Toplulukları -Modern İnsan
İçin İmanın Anlamı-”. *İslâmiyât*. 4/3 [Dünyevileşme özel sayısı], (2001):
119-132.

Yıldırım, Ramazan, *Mu’tezile’nin Kelâmî Polemikleri: Hâkim el-Cü-
şemî Örneği*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2012.

Yılmaz, Muhammed. “Kur’ân’da Büyük Günah Kavramı”, *Cumhuriyet
Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/ 2 (2011): 255-276.

Yüceer, İsa. “Büyük ve Küçük Günahlar”. Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü
Yıl Üniversitesi, 1995.

Zerzur, Adnan Muhammed. *el-Hâkimü’l-Cüşemi ve menhecuhu fî tefsiri
’l-Kur’ân*. Dimaşk: Müessesetü’r-Risâle, 1971.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Bü-
yük Günahlar, Kitâbü’l-kebâir*. Trc. M. Enis Kamer. İstanbul: Temel Neşri-
yat, 1990.

